మంత్రిత్రయము

విద్వాన్ జె. జనార్ధనశాస్త్రి
యన్. వీరరాజు

ఆత్మారాం అండ్ కంపెనీ,
ఎడ్యుకేషనల్ పబ్లిషర్స్,
అనంతపురము.

మంత్రిత్రయము

విద్వాన్, జోస్యము - జనార్దనశాస్త్రి,
తెలుఁగు పండితుఁడు,
మునిసిపల్ హైస్కూలు, తాడిపత్రి.

నూతలపాటి - పేరరాజు,
తెలుఁగు పండితుఁడు,
బోర్డు హైస్కూలు, ఉరవకొండ.

ఆత్మారాం అండ్ కంపెనీ,
ఎడ్యుకేషనల్ పబ్లిషర్స్,
అనంతపురము.

కాపీరైట్] 1947 [వెల: 0-13-0

First Edition : 1947

Printed at The Liberty Press, Madras.—Q.H. MS. 499
for Athmaram & Co., Q. H . No. A 1—1000 Copies. Nov, 1947.

విన్నపము

బాలురభావి - అభ్యుదయమునకుఁ జారిత్రక మహాపురుషుల జీవితచరిత్రములు చక్కని దోహదములు కాఁగలవు. స్వభావకోమల శిశుకుఁ దోడుగా సంస్కారశుద్ధియు, నాదర్శతృప్తియుఁ, గలిగించిన వారి బుద్ధిలతలు మున్ముందు విశేష ఫలప్రదము లగును. జాతీయత - ధర్మనిర్వహణ దీక్ష - సత్యశౌచాది సుశీలత - ఉదారాశయము - సర్వమత సమానాది సద్గుణములు చిన్న నాఁటనే యంకురింపఁ జేయుటకు జాతీయ మహాపురుష జీవితావగాహనము కంటె వేఱు సదుపాయములు కానరావు.

పై యుద్దేశములే యీ 'మంత్రిత్రయము' వ్రాయుట కాధారములు. విషయమునకు, భాషకు నవినాభావ సంబంధము కలదు. కావున, నారంభము నున్నత పాఠశాలా విద్యార్థుల యోగ్యత కనుకూలముగనే స్వీకరింపఁ బడినది. గ్రంథాంతమునఁ గొన్ని కఠినపదముల కర్థములు నీఁబడియున్నవి. ఉపవాచకములు విద్యార్థుల స్వయంకృషికి సాహాయ్యముగ నుండవలయుట మొదటి మాగమనింపు. సాధ్యమైనంతవఱకుఁ జరిత్రాంశముల కవిరోధముగనే సంగ్రహించితిమి. గ్రంథవిస్తరభీతిని విషయములఁ జాలవఱకు సంగ్రహింప వలసి వచ్చినది. ముఖ్యాంశముల మాత్రము విడువకుండఁ జూచుకొంటిమి.

మా యుద్దేశ్యము లీషత్తుగనేని బాలురయందు ఫలించిన మా కృషికి సార్థక్యము కలిగిన దని సంతసింతుము.

ఈ మాయుద్యమమునకు విద్యాశాఖాధికారులు, నధ్యాపక మిత్రులు, తప్పక చేయూఁత యొసంగుదు రని మా దృఢనిశ్చయము.

గ్రంథకర్తలు

*

* *

విషయ సూచిక

* *

*

చాణక్యుఁడు

ప్రాచీనభారత విజ్ఞానౌన్నత్యమును స్మరించు సందర్భమునఁ బ్రప్రథమ పూజనీయుఁడు చాణక్యుఁడు. నైతిక ఆర్థిక రాజకీయాది లౌకికవిషయములం దాతనిదే యగ్రతాంబూలము. నాఁటికి, నేఁటికి ఖండఖండాంతరుల ప్రశంసకుఁ బాత్రమై, యైహికాముష్మికముల - వైదిక లౌకికముల - శాస్త్రానుభవముల సమ్మేళనము చేసి, సర్వ సర్వంసహా సామ్రాజ్య చక్రమును, దన యపూర్వబుద్ధి చాతుర్యమునఁ ద్రిప్పఁ గలిగినదిట్ట. సర్వంకషమైన సామర్థ్యముతో, సావధానమైన సదసద్వివేకముతోఁ, దత్త్వసందర్శనా దక్షమైన ధర్మదీక్షతో, మాఱు - మఱపు - లేని మన స్థైర్యముతోఁ - ప్రతిఫలాపేక్షారహితమైన పారమార్థికదృష్టితోఁ - బట్టుసడలని పట్టుదలతో - నిర్వ్యక్త ధర్మానుష్ఠానము గావించిన వీరపురుషుఁడు. తన్నుఁ జెనకిన తృణము నేని రూపనామక్రియలు లేకుండఁ జేయునంతవఱకుఁ దృప్తినందని చలపాది. చేపట్టినవాని నింద్రభోగములఁ దేలించినఁగాని, కూటినీళ్ళకైన నాశింపని గురుకృపామూర్తి. భావనాబలమునకు నొఱపుఱాతివంటి లోకానుభవముతోఁ నాదర్శప్రాయమైన యర్థశాస్త్రమును లోకమున కనుగ్రహించిన ఋషి. వేయేల! భారతీయుల భాగధేయము.

క్రీ. పూ. 321 నుండి 297 వఱకుఁ పాటలీపుత్రము రాజధానిగా మగధ సామ్రాజ్యమును నఖండకీర్తివంతముగ నేలిన చంద్రగుప్త చక్రవర్తికిఁ జాణక్యుఁడే యూయువుపట్టు. ఈ యొక్క వ్యక్తియందే విశ్వామిత్రుని కోపసామర్థ్యములు, భీష్ముని నీతిప్రవీణతయుఁ, కృష్ణుని శత్రుసంహార నాటక కపటసూత్రధారిత్వమును, హనుమంతుని స్వామి కార్యధురంధరతయు, మూర్తీభవించి యుండెను. ఇతని ప్రశంస విష్ణు – మత్స్య – వాయు – భాగవతపురాణముల యందును, బృహత్కథ – కామందక గ్రంథములందు నున్నది. దశకుమారచరిత్రము – పంచతంత్రము – కాదంబరి – చండకౌశికము – హితోపదేశము – విక్రమార్కచరిత్రములందు సమస్తరాజనీతిశాస్త్రములకుఁ జాణక్యుఁడు గొప్ప ప్రమాణముగ నంగీకరింపఁబడినాఁడు. శూద్రకరాజ విరచితమైన ముద్రారాక్షసనాటకము చాణక్యుని పరిస్ఫుట బుద్ధిని, ప్రబలమైన యాత్మవిశ్వాసమును, యుక్తితంత్రజ్ఞతను, నిరంకుశ నీతిశాస్త్ర ప్రావీణ్యమును, దూరదర్శిత్వమును, నిర్ణీత ఫలప్రాప్తికిఁ గావలసిన సర్వోద్యమ పరత్వమును జాటుచున్నది.

ఇతనికి – వాత్స్యాయనుఁడు, మల్లనాగుఁడు, కౌటిల్యుఁడు, చాణక్యుఁడు, ద్రామిలుఁడు, పక్షిలస్వామి, విష్ణుగుప్తుఁడు, అంగులుఁడు ననుపేర్లుండినట్లీ క్రింది శ్లోకము తెలుపుచున్నది.

శ్లో॥ వాత్స్యాయనో మల్లనాగ
కౌటిల్య శ్చణకాత్మజః
ద్రావిలః పక్షిలస్వామీ
విష్ణుగుప్తాంగులశ్చ యః ॥

ఇం దొక్కొక్కటియు నీతని పాండిత్యసామర్థ్యములను వెల్లడించు బిరుదులుగ నగపడును.

చాణక్యుఁడు 'అర్థశాస్త్రము'ను సంస్కృత సూత్రపఙ్క్తిని రచించినాఁడు. అదే 'కౌటిలీయార్థశాస్త్ర' మను పేరఁ బరఁగుచున్నది. ఇది చాణక్య కృతముకాదను వాద మొకటి యున్నది. కాని, యతనిచేతనే రచింపఁబడినట్లు ప్రబలాధారము లుండుటచేతను, * కామందక కర్త.—

"నీతిశాస్త్రామృతం ధీమా।
నర్థశాస్త్ర మహోదధేః ।
య ఉద్ధ్రధే నమస్తస్మై ।
విష్ణుగుప్తాయ వేధసే॥"

1. వాత్స్యాయనుఁడు = కామశాస్త్ర రహస్యజ్ఞుఁడు.
2. మల్లనాగుఁడు = యుద్ధసాధనాభ్యాస దక్షుఁడు.
3. కౌటిల్యుఁడు = రాజతంత్ర ప్రయోగ విదుఁడు.
4. చాణక్యుఁడు = నీతిశాస్త్ర కర్తయగు చణకుని కుమారుఁడు.
5. ద్రావిలుఁడు = రణరంగమునందుఁ బ్రముఖుఁడు.
6. విష్ణుగుప్తుఁడు = జ్యోతిశ్శాస్త్ర పారంగతుఁడు.
7. పక్షిలస్వామి = నైయాయికుఁడు-తర్కశాస్త్రనిష్ణాతుఁడు.
8. అంగులుఁడు = గణితశాస్త్ర పారంగతుఁడు.

* 'కౌటిల్యనకృతం' - అని యున్నది.

అని చెప్పియుండుటచేతను, పెక్కుఱు సంస్కృత గ్రంథకర్తలు కౌటిల్యకృతమగు నర్థశాస్త్రమున్నట్లు పేర్కొనుటచేతను, నా వాదము నిరాకరింపఁబడినది. ఇట్టి యర్థశాస్త్రముల నితనికిఁ బూర్వమునను, తరువాతను, చాల మంది వ్రాసియుండిరి. ఆ విషయము నతఁడే - "పూర్వాచార్యులచే నెన్నెన్ని యర్థశాస్త్రములు చెప్పఁబడినవో వాని నెల్ల సంగ్రహించి, సంక్షేపముగ నీయర్థశాస్త్రము చేయఁబడినది." అని తెలిపియున్నాఁడు. మఱియు నితఁడక్కడక్కడ. మానవులు - బార్హస్పత్యులు - ఔశనసులు - పారాశరులు - అంభీయులు - భారద్వాజుఁడు - విశాలాక్షుఁడు - పిశునుఁడు - కౌణపదంతుఁడు - వాతవ్యాధి - బాహుదంతీపుత్రుఁడు - లోనగు నర్థశాస్త్రకారులను బేర్కొని, కొన్ని మతముల ఖండించి, కొన్ని మతముల భూషించియున్నాఁడు. అయినను, నితని యర్థశాస్త్రమున కున్నంత ప్రసిద్ధి మిగతవానికిఁ గలుగలేదు. అందులకుఁ గారణ మేమన నితఁడు పూర్వులవలె బుద్ధిబలముతోను, భావనా ప్రౌఢిమతోను మాత్రమే కాక, రాజ్యసంపాదన - పరిపాలనములం దగ్రగణ్యుఁడని నడిసన్న చంద్రగుప్త చక్రవర్తికిఁ గుడిభుజమై, రాజ్యనీతిని స్వయముగను, జయప్రదముగను బ్రయోగించిన లౌకిక వ్యవహారానుభవముతో గ్రంథమును వ్రాయుటయే. ఇట్టి యనుభవజ్ఞులే దండనీతి నుపదేశింపఁ దగినవారని యితని సిద్ధాంతము. తన గ్రంథ

మున రాజపుత్త్రుల విద్యాభ్యాస పద్ధతిని నిర్ణయించుచు, "అధ్యక్షులనుండి వార్తను, వక్తృప్రయోక్తలనుండి దండనీతిని నేర్చుకొనవలె" నని చెప్పియున్నాఁడు.

ఈ యర్థశాస్త్ర రచననుబట్టి యితనిబుద్ధి ధారాళమైనదనియు, విషయవితర్కమునందు స్పష్టతను గోరునట్టిదియనియు, 'అతి సర్వత్ర వర్జయేత్' అను వాక్యానుసారము వర్తించువాఁడనియు, యుక్తులను సాధించుటయందు వ్యవహారానుకూల్యమే ప్రధానాంశముగ నెంచినవాఁడనియు, కాపట్యమును వహించువాఁడు కాఁడనియు, వైదికమతమునం దత్యంతాభిమానము కలవాఁడనియు, స్ఫురించును. 'ఉద్వేజనీయమగు తీక్ష్ణదండము కాని, పరిభవకారి యగు మృదుదండముకాని, కూడదు; యథార్హదండమే దండము. ధర్మార్థముల కవిరోధముగఁ గామమును సేవింపవలెనుగాని, సుఖరహితుఁడు కాఁగూడదు.' అను సూక్తివాక్యములు చాణక్యుని సమదృష్టి కుదాహరణములై యున్నవి. పిడివాదముచేసి, యేదియోయొక విధముగఁ దమమతమును గెలిపించుకొనవలె ననెడి శాస్త్రకారులలోఁ గౌటిల్యుఁ డొకఁడు కాఁడు. కార్యసాఫల్యమే యాతని ముఖ్యోద్దేశము.

కౌటిల్యుఁడు తక్షశిలానగరమున జన్మించినవాఁడని కొందఱును, ద్రవిడదేశమువాఁడని యింకఁ గొందఱు

నూహించియున్నారు. ఇతని పూర్వులు ఋషితుల్యులగు బ్రాహ్మణులు. ఇతఁడు చిన్నతనముననే యుపనీతుఁడై సాంగోపాంగములైన చతుర్వేదముల నేకధాటిగ నధ్యయనముచేసినవాఁడు. సకల కళలయందలి రహస్యముల సంగ్రహించెను. బ్రహ్మతేజస్సాతని ముఖమునందు మూర్తీభవించి యుండెను.

ఇతని కాలమునందు నవనందులను రాజులు మగధ రాజ్యమును పాటలీపుత్రమును రాజధానిగఁ బాలించుచుండిరి. వీరు వైదికేతరములగు జైనబౌద్ధమతములలో నొకదాని నవలంబించినట్లు తోఁచుచున్నది. వీరు ప్రజలను బీడించి, ధన సంగ్రహము కావించుచున్నట్లు నూహించు నవకాశములును లేకపోలేదు. భోగలాలసులు-నీతిబాహ్యులు-ధర్మదూరులునగు వారి రాచఱికము శిష్టబ్రాహ్మణుఁడగు చాణక్యునకు సరిపడదయ్యెను. అధీతి - బోధ - ఆచరణ - ప్రచారణలను నాలుగంగములు సమకూరిననేకాని సాంగములయిన విద్యలకు సార్థక్యములేదని గ్రహించినవాఁడు కావున, లోకకల్యాణము చేకూర్చుటకుఁగా, నందుల నిర్మూలించి, ధర్మసామ్రాజ్యము స్థాపించు నుద్దేశము స్సాతకోపదేశితుఁడై గురుకులమునుండి వెడలివచ్చునపుడే చాణక్యుని యంతరంగమునం దంకురించెను. దానిని నిర్వహించుకొనుటకు నుపాయాన్వేషణము కావింపుచుఁ బాటలీపుత్రా

ప్రాంతమునఁ బర్ణశాల నిర్మించుకొని, పరిసరములఁ బరి
కించుచుండెను.

పాటలీపుత్రము గంగానదీతీరమునఁ గలదు. అది మగధసామ్రాజ్యమునకు రాజధాని. దానిని దొలుతఁ జంద్రవంశజుఁడైన సర్వార్థసిద్ధి పాలించుచుండెను. అతనికి సునంద యను పట్టమహిషియందుఁ దొమ్మండ్రు పుత్త్రులుదయించిరి. వారినే నవనందులందురు. విజాతీయ యోషిద్వతంసమగు మురయం దొక్క తనయుఁడు గలిగెను. అతనికి మౌర్యుఁడని పేరిడిరి. మౌర్యునకు బహు భార్యలయందు నూర్గురు సుతు లుద్భవించిరి. వారిలోఁ జంద్రగుప్తుఁ డొక్కరుఁడు.

వృద్ధరాజగు సర్వార్థసిద్ధి నవనందులలోఁ బెద్దవానిని సింహాసనమున నిలిపి, తక్కనవారిని నాతనికి సాయము చేయ నియమించి, తాను భార్యలతోడను, మంత్రియగు రాక్షసునితోడను బ్రయాగక్షేత్రమును గూర్చి పయనమైపోయెను.

మౌర్యుఁడును, నాతని కొడుకులును జిన్ననాఁటనుండి తమపైఁ బ్రేమగలిగియున్నను, వారి సత్త్వసమృద్ధికి, సుగుణసంపత్తికి నోర్వలేక, నవనందులు వారిని దుదముట్టింప వేచియుండిరి.

మహారాజును, మహామంత్రియు నూరలేని యయ్యెడను న ననుమానింపకుండున ట్లొక కుట్రపన్ని, నందులు

మౌర్యుని. నాతని తనయులను నేలమాళిగలోనికి రప్పించి, బంధించి, కూడునీళ్ళు పోయక వారిని చంపించిరి. చంద్రగుప్త మౌర్యుఁ డొక్కరుఁడుమాత్రము మిత్తివాతనుండి తప్పించుకొని, తమవారి యాదేశానుసారము తన జీవితము నం దేనాఁటికైన శత్రువుల నిర్మూలించి, మృతులైన జనక సోదరుల యాత్మల్తృప్తిఁగావించు దీక్షఁగొని. ప్రాణముల బిగఁబట్టి యుండెను. దైవవశమునను, నాయుశ్శేషబలమునను, నెట్లో నాతఁడా రౌరవమునుండి విడివడి, చిరకాలము కారాగారమున నుంచఁబడెను. పదపడి, పరరాజులు పరీక్షకుఁగాఁ బంపఁబడిన కృతకసింహపంజర వ్యాజమున బందీవిముక్తుఁడై తన పరువునకుఁ గొఱఁతయగు నన్నసత్రాధికార పదవి నియుక్తుఁడై, నందనిర్మూలనమున కుపాయాన్వేషణము గావించుచుండెను.

ఒకదినమునఁ బురబహిఃప్రదేశమునఁ జంద్రగుప్తుఁడు చింతాక్రాంతుఁడై యొకచోఁ గూలఁబడియుండెను. అప్పు డా మార్గముననే మన చాణక్యుఁడెటకో పోవుచుండెను. అతని కాలికి గఱికపోఁచయొక్కటి తగుల్కొని గమనవేగమును నిరోధించెను. అప్పు డతని మానస్యమునఁ దీఁగదగులుకొన్న వేదనకంటెఁ దృణమువలని పరాభవమే యెక్కుడుముగఁ దోఁచెను. అంత నాతఁడు నిలిచి. చేతి దండముతోఁ ద్రవ్వి, యాతీఁగను సమూలముగఁ బెల్లగించివైచెను. కాని, యంతతో నాతని పరాభవాగ్ని చల్లారలేదు. చెంతనున్న

యగ్నితో దానిని భస్మముచేసి, కమండలూదకమునఁ గలుపుకొని, త్రాగి, త్రేచెను. మరలఁ దనదారి సాగనిచ్చెను. ఆచెంగటనున్న చంద్రగుప్తుఁ డీ యద్భుతచర్యను నిశితముగ నిరీక్షించుచుండెను. అతని యాకారగాంభీర్యము- ఉట్టిపడు క్షాత్రమిశ్రిత బ్రహ్మతేజము - ముఖవిలాసమె చెప్పక చెప్పుచున్న పాండిత్య ప్రకర్ష - కార్యదీక్ష - చలపాదితనము మొదలగు గుణములు చంద్రగుప్తు నాకర్షించెను. ఈ మాహనీయుని వలననే తనకుఁ గార్యసిద్ధి కలుగఁ గల దన్న దృఢనిశ్చయ మాతనికిఁ గలిగెను. క్షత్రియ కులాటవిదవదహనుఁడు - భార్గవరాముఁడు స్మరణకు వచ్చెను ఆంగిక శుభశకునములు నతనిఁ బ్రేరేప, వడివడి నాపుడు వేలుపుకడకుఁ జని యడుగులఁ బడెను. ఎఱఁగుచున్న యాతని నెత్తింగి, 'సంకల్పసిద్ధి రస్తు' అని యాతఁ డాశీర్వదించెను. అంతటను పాదములవదలని చంద్రగుప్తుఁడు, "వత్సా! లెమ్ము. నాతో నేదేని కావలసినపని యున్నదా? ఉన్నచోఁ గొంచక నా కెఱింగించుము. యథాశక్తి సాయపడెదను." అనుచు రెండు బుజములుపట్టి లేవనెత్తెను. అతని యానతవదనము నశ్రుపూర్ణ నేత్రద్వయము - దీనావస్థ - నవ్యనవనీత సమానమైన చాణక్యుని నిండుమనమ్మును ద్రవీభూతముఁ జేసి, "ఏల? నాయనా! నీ కింతవగపు?" అడిపించెను. ఆ ప్రశ్నకు నాతఁడు తన శోకవేగము నించుకంత యాఁపుకొని, యిట్లనియె: "స్వామీ! నందుల కప

టమునకుం గోనై ప్రత్యక్ష గౌరవంబునందగు నేలమాలెలో నా జనకునితోడను, సోదరులతోడను జావక మిగిలిన యభాగ్యుఁడను. చచ్చి, వారు స్వర్గమున నున్నారు; చావక, బ్రదుకక, నీచపుఁ గొలువునఁ దగులుకొని, నే నిచట నూగులాడుచున్నాను. బ్రదికి వారి యాత్మలకు శాంతి చేయఁ గలిగితినా? నన్నీశోక పారావారమునుండి సముద్ధరించువారిఁ గానక వెదకుచుండఁగా, నా పాలిదైవమువలె నీనాఁటికి మీ రగపడితిరి. ఇఁక నా కన్యథా శరణములేదు. నా రక్షణభారము మీది.”

ఇట్లాత్మార్పణము చేసికొన్న చంద్రగుప్తుని బరికీలించి చాణక్యుఁ డాత్మలో, “రోయుతీఁగకాళ్ల కెనఁగినట్లయ్యె. నా మనోభీష్ట నిర్వహణమున కితఁ డాధారభూతుఁడు కాఁగలఁడు. ఇతఁడు, సర్వార్థసిద్ధి మనుమఁడు. సకల రాజలక్షణ లక్షితుఁడు. వినయ వివేకములు గలవాఁడు. చేకొనఁదగినవాఁడు.” అని నిశ్చయించుకొని, “వత్సా! నీసౌజన్య సౌమనస్య సౌరభ్యములకు నా మనోభృంగము వశమయినది. నీ విఁక శోకంబు విడుము. ఎట్టి విషమఘట్టమునందు నుత్తమక్షత్త్రియుఁడు నిర్వేదము నందరాదు. నీయింగిత మెఱిఁగితి. ఇంతకుముందే నవనందుల నాశమునకు దీక్షఁబూనియుంటిని. అది నీకును హితమేకదా! నేఁడు నారెండవ దీక్ష వినుము. నిన్నిదే నవనందుల సింహాసన మెక్కించి, నిష్కంటకముగ నీచే రాజ్యమేలింతును.

నా మాట దబ్బఱయని సంశయింపవలదు. నానీతి ప్రయోగమున కీ నందులు - నందు లెంత! కాని, వారిపైఁ బడఁ గారణము కావలయుఁ గదా! వారు నన్నిప్పుడు చెనకుదురా నాఁడే - వారి నాశమునకు నాందీప్రస్తావ మనుకొనుము. అందులకు నీవు నుపాయమాలోచింపుచుండుము. ఇప్పటికే యాలస్యమయినది. మాధ్యాహ్నికానుష్ఠాన మాచరింప నేఁగవలయును." అని పలికెను. అంతఁ జంద్రగుప్తుఁడు, "స్వామీ! ఈ పూఁటకు నా పెత్తనమునం జరుపఁబడుచున్న సత్రమునకు విచ్చేసి, నాయభీష్టముఁ గృతార్థము సేయుము." అని ప్రార్థింప, నందుల కతఁడును, "ఔను. నేనును చాలదినములనుండి, యన్నసత్రమును జూడ నిచ్ఛగించితిని. నేఁడు ప్రొద్దునుబోయె. పోదముపద" యని యాతనితో నడచెను.

కుతపకాలమైనది. అన్నసత్ర మాఁకొన్నయతిథులచేత నిండినది. భోజనశాలయందు విశాలకదళీపర్ణములు పఱవఁబడినవి. పీఁటలు వేయఁబడియుండెను. పరదేశివిప్రులు వచ్చి యాసనముల నలంకరించుచుండిరి. అన్ని స్థలములు నిండిపోయెను. అగ్రపీఠము మాత్ర మట్లే యుండినది. అది వేదాధ్యయన సంపన్నుఁడు - నిష్ఠాగరిష్ఠుఁడు - కర్మజ్యేష్ఠుఁడు - తేజశ్శాలి - ఆనాఁటి విప్రసంఘమున కధ్యక్షుఁడుగానుండఁ దగినవాని కని నిశ్చయింపఁబడినది. దాని నధిష్ఠింప నెవ్వరికి నాత్మ ప్రత్యయమే చాలలేదు. వడ్డెన

లారంభ మగువేళకు మన చాణక్యుఁడు మాధ్యాహ్నిక క్రియాకలాపము ముగించుకొని, భోజనశాల ప్రవేశించెను. స్థానము లన్నియు నిండియుండెను. మిగిలియున్న యగ్రస్థానము నేయనుమానము లేక యధిష్ఠించెను. ఆ సమయమునకు మృత్యువుచేఁ దలఁబట్టి యీడ్వఁబడినవారివలె యాదృచ్ఛికముగ నచ్చటికి నవనందులు వచ్చిరి. వెన్నంటిన యమదూత యన్నట్లు బ్రాహ్మణబ్రువుఁ డొకఁడు వారితోడ నుండెను. అతఁడు వారికి సర్వవ్యసన సహకారి మిత్రుఁడు. వాని కాయగ్రస్థాన మిప్పింపవలయునను నుద్దేశముతో నందులు చాణక్యుని లెమ్మనిరి. అంతతో నతఁడు తన నిశ్చితస్థానము వదలక, నాకంటె నాతఁడు దేనిలో నుత్తముఁడో మొదట నిరూపించుఁ' డనెను. మొదటే వారిది క్షత్త్రియవంశము – పసివయసు – అసమానమైన సిరిసంపద – అన్నిటిని మించినమూర్ఖత – పైఁగా, మృత్యువాఘ్రాణించుచున్నది. అందువలన నందులు చాణక్యుని వచనము సరకుగొనక, "బడుగుబాఁపని కింత బీరపుఁబలుకులా! మీఁదు మిక్కిలి మేమువరమైనది కన్నుగానక రాజాజ్ఞోల్లంఘనము చేసె. మరొకఁడైనచో మరణము నొందియుండును. పాఱుఁడైనాఁడు. పిచ్చుకమీఁద బ్రహ్మాస్త్రము తగదు." అని తిరస్కారముగఁ బలుకుటే కాక, వారిలోఁ జిన్నవాఁ డాతని చేతిఁబట్టి పీఠమునుండి లాగెను. అప్పుడు విడివడిన కేశపాశములోఁ, బ్రజ్వలింపఁ జేయఁబడిన క్రోధా

గ్ని చ్ఛటచ్ఛటలంబోలు వికట భ్రుకుటీ దీర్ఘనిశ్వాస రభస పీడనముతోఁ, బ్రళయకాల రుద్రునిమరపించు నా చాణక్యుని నోటినుండి, "ఛీ! గర్వాంధులారా! నందులారా! నా యంతరం బెఱుంగక నాతోఁ జెనకి నాశమునకుఁ ద్రోవ చేసికొంటిరి. నా తపాగ్ని కిప్పుడే మిమ్ము శలభములఁ జేయఁజాలుదు. అయినను మీ యంతటి నీచులకై పావన తపోవ్యయమునకుఁ బాలుపడను. ఇదే నాశపథము విని, చేతనైనచో మిమ్ము మీరు కాచుకొనఁ బ్రయత్నింపుఁడు. మీ శోకస్మంద్రను సింహాసనమునుండి లాగి, పేరు లేకుండఁ జేసి కాని, నా యూడిన యీ శిరోజముల ముడువను." అను పలుకులు తమంతఁ దామె వెడలెను. అంత నాతఁ డటనుండి చరచర వెడలెను. నందులు మాత్రము, "మీతఁ డెవఁడో వెఱ్ఱివాఁడు. వీని పలుకుల కేమి" యనుకొని, సత్రము విడిచనిరి.

చాణక్యుఁడు నందనాశనమునకును, చంద్రగుప్తుని సింహాసనమెక్కించుటకును చేసినశపథములను దీర్చుకొనుట కిప్పు డవకాశము దొరకినది. కాని, చాణక్యుని కార్యములకుఁ దగినసాధనసంపద లేదు. సైన్యమా? ధనమా? తనకు లభించిన చంద్రగుప్తుఁడును మిక్కిలి యభాగ్యుఁడు. "వ్రేలున్నఁ – త్రోలున్నది. ఇఁక వడలుటన్నట్లే" అను రీతిగ నున్నది చాణక్యునిస్థితి. అంతయు నుత్త చేతితో

మూరవేయుచో. ఏమియు లేనిచోట - అప్పుడు టెంకనాటి, మొలిపించి, మొక్కజేసి, కాయించి, పండించి, తినిపింపఁ గలిగినంతటి గారడివిద్య నేర్చినవాఁడు చాణక్యుఁడు. కాని, తన గుట్టును గనిపెట్టి, యెత్తునకుఁ బైయెత్తు వేయఁగల మహామేధాశాలి - మహామంత్రి రాక్షసుఁడు నందులకండయై యున్నాఁడు. అట్టిచోఁ జాణక్యుఁడు దన కార్యము నెంత సామర్థ్యముతో నిర్వహింపవలసియుండునో యూహింపుఁడు. తన తంత్రము తనకుఁ దప్పనెంతటి మేధాశాలికిని దుర్గ్రాహ్యమే. ఆనాఁడే యతఁడు చంద్రగుప్తుని దోడ్కొని నైమిశారణ్యమున గంగానదీతీరమునందున్న సోమేశ్వరాలయము చేరువనుండు తన మిత్రుఁడైన ఇందుశర్మ గృహమునకుఁ బయనమై పోయెను.

ఆ బాల్యస్నేహితుఁడును, సహాధ్యాయియునగు నిందుశర్మ చాణక్యుని రాకకెంతయు సంతసించి, యాతనిని, జంద్రగుప్తునిఁ బ్రీతిపూర్వకముగ సత్కరించెను. అందునకుఁ జాణక్యుఁడు ప్రహర్షితాంతరంగుఁడై, చంద్రగుప్తుని దీన చరిత్రమును, నందుల యత్యాచారములను, దన శపథములను దెలిపి, యాతని సహాయమభ్యర్థించెను. ఇందుశర్మ యందుల కంగీకరించెను. అంతఁ, జాణక్యుఁ డాతనికి నేర్పవలసిన విద్యలు నేర్పి, బౌద్ధసన్యాసి వేషము వేయించి, జీవసిద్ధి' అని పేరిడి, 'నీవు నీ శిష్యులతో మగధరాజధానిని

ప్రవేశించి, యందు రాక్షసామాత్యులకు నమ్మికపుట్ట మెలఁగుచు, భూమీజ్యోతిషాది విద్యలచేత వారిని మెప్పించి, యందే కొలువుననిలిచి, యందలి రాజతంత్ర రహస్యముల నెప్పటి కప్పుడు శిష్యుల కెఱింగించి పుచ్చుచు, నాకు సహాయకారివై యుండు' మని యాదేశించి యనిపెను. జీవసిద్ధియు మిత్ర కార్యసర్వహణార్థమై, ఛాత్రబృందమును వెంటఁగొని, పాట లీపుత్రమునుగూర్చి పోయెను. అంతఁ జాణక్యుఁడును జంద్ర గుప్తునితోఁ బయనమై, నందరాజ్యాక్రమణ కుతూహలియైన పర్వతరాజు కడకు నడచెను.

అప్పటికిఁ బర్వతకుఁడును దనవేగువారివలనఁ జాణక్య పరాభవము విని, నందుల నాశనమాసన్నమైనదనియెంచి, తద్రాజ్యాక్రమణము పన్నుగడలలో నుండెను. ఆ సమయ మునఁ దనమీఁదికి లంపాక దేశాధిపతియగు గిరివర్మ యెత్తి వచ్చెననివిని, నాతనితోడి యాయోధనమునకు నఖిలసైన్య మాయత్తపఱచుకొని యుండెను. అత్తఱిఁ, జాణక్యచంద్ర గుప్తులచటి కరుదెంచిరి. వీరి సాహాయ్యమునఁ బాటలీ పుత్రమును బట్టుకొనవచ్చునను నాశ యప్పుడు పర్వతున కుదయించెను. అది యెఱిఁగి వారును, 'మీరు మాకు సాయపడుదురేని, సగము రాజ్యము మీకిత్తు' మని వాగ్దా నముచేసిరి. దానికిఁ బర్వతుఁ డెంతయు హృష్టుఁడై, వారికి సహాయపడ నిచ్చగించెను. అంత నాతఁ డొక్కకక్షాము

రోూజించి, "రేపో మాపో పైఁబడనున్న లంపాకవాహి
నిని వారించితికదా నేను వీరివెంటఁ బోవలయును! అది
యెట్లు సాధ్యమగు"నని విచారించుచుండఁ, జాణక్యుఁ డాతని
మనోరథము గుర్తించి, 'దీని కింతనగవ నేల? నాతంత్రనై పు
ణ్యమును జూడుము. నీవును, నీ సైన్యమును గాలుగదల్పకయే
యీవాహినిని గాలఁదోలెద' ననెను. ఆ మాటలకుఁ బర్వ
తుఁడు సంతసించి, యట్లు చేయ వేఁడెను. వెంటనే, చాణ
క్యుఁడు రెండుత్తరములు వ్రాసి, రాజముద్రలు వేయించి,
యొకనియోగిని బిలిపించి, యాతనికిఁ జెప్పవలసిన పలుకులు
సెప్పి, యా లేఖలొసఁగి, యాతనిని గామరూప దేశాధీశుఁ
డైన సూర్యవర్మ కడకుఁ బో నాజ్ఞాపించెను.

అంత నా నియోగి - కమలాపీడుఁడు రాజోచితకల్న
ములను గైకొని, భటునివెంటఁ గామరూపదేశమునకుఁ
బయనమయిపోయి, దాని ప్రధాన నగరమైన ప్రాగ్జ్యోతిష
పుర బహిరుద్యానముఁ జేరి, యందు విడిసెను.

మఱునాఁడు, కమలాపీడుఁడు తాఁ దెచ్చిన యుత్తర
ములలో నొక్క-దానిని దనభటునకొసఁగి, కొన్ని మాటలు
చెవివేసి యంపెను. ఆభటుఁ డా యుత్తరముఁ గైకొని,
ప్రాగ్జ్యోతిషముఁ బ్రవేశించి, తాఁ జూచినవారినెల్ల, 'అయ్య
లారా! పర్వతరాజుకడనుండి వచ్చిన రాయబారి యిం
దెందున్నవాఁడు? అతనికి మా రాజునుండి తెచ్చిన యుత్తర

మొసఁగవలయు' నని యడుగుచుండెను. వాని నందలి రాజభటు లనుమానించి, రాజ సన్నిధికిఁ బట్టుకొనిపోయిరి. రాజు నాతని నందేయుంచి, యాతఁడు చెప్పిన రాయబారిని వెదకి తెప్పించెను. ఆ నియోగియు నుచిత వస్త్రులతో నా స్థానిఁ జేరి, ప్రభువున కై దుపదులాచరించి, తాఁ దెచ్చిన కానుకలనర్పించి, యొక లేఖనందించెను. దానిని విప్పి చదువ, నందు, బర్వతేశుఁడు తన పుత్త్రుఁడైన మలయ కేతువునకుఁ, బ్రాగ్జ్యోతిషపురాధి నాథుఁడైన సూర్యవర్మ శ్రేష్ఠపుత్త్రికనిచ్చి వివాహముసేయఁ బ్రార్థించినట్లుండెను. అందునకు రాజు సంతసించెను. ఇఁక, దూత తెచ్చిన రెండవ యుత్తరమును తీసిచూడఁగా, నందుఁ బర్వతుఁడే తన నియోగియగు కమలాపీడునకు, 'నీకు రాజదర్శన మబ్బినదో లేదో తెలియదు. నిన్నుఁ బంపిన పిదప, నేనొక్క విషయము వింటిని. ఈలోపల లంపాక దేశాధీశుని యాస్థానమున, నా రాజునకును, నతని మంత్రులకును జరిగిన చర్చలోఁ గామరూప దేశాధిపతి వంశమందు సాంకర్యదోషము కలదని వ్యక్తమైనది. కాని, నే నాపలుకులు విశ్వసింపను. ఆతనితో సంబంధముఁ జేయ నెంతయు నిచ్ఛగించియున్నాను. సూర్యవర్మ భూదేవి పౌత్త్రుఁడైన భగదత్తుని వంశమున జనించినవాఁడు. కావున, నట్టివంశమునకుఁ గళంక ముండ నేరదని నేను నమ్ముటయేఁ గాక, పెద్దలవలనను విన్నవాఁడను. లంపాకపతి మదమాత్సర్యముల వలనఁగన్నుగానక,

కామరూపాధీశు నిట్లు నిందించియుండను. ఇందలి సత్యా సత్యములను బరోక్షమున విచారించి, కార్యనిశ్చయము చేయుము' అని లిఖింపఁబడి యుండెను. ఆ మాటలకు నూర్యవర్మ దండతాడిత భుజంగంబువోలె మండిపడి, కోపము నడఁచుకొనఁ జాలక, వెంటనే, యాతఁడు లంపాక దేశాధీశునిపైకి దండెత్తిపోయెను.

ఈ సమాచారమును బర్వతుఁడు నియోగివలన విని, చాణక్యుని తంత్రమున కబ్బురపడి, యాతని ననేకవిధములఁ బ్రశంసించెను. చాణక్యుఁ డప్పుడు, 'నా కిది యెంతపని? ఒక్క నందరాజ్యమునే కాదు, ప్రపంచ సామ్రాజ్యమునేని నా నీతి తంత్రముచేత నిర్జింపఁగలను. కాని, నా యుద్దేశము రాజ్యసంపాదనము కాదు; నంద నాశనమే. నే నెట్టి తంత్రము పన్నినను నా యనుదు లది గ్రహింపఁజాల' రని మదువఁ, బార్వతీశుఁ డాతని తంత్ర నైపుణికి లోలోన సంతసించి, బదులాడక, ససైన్యుఁడై, చాణక్య చంద్రగుప్తులతోఁ బాటలీపుత్రమువైపు పయనము సాగించెను.

ఆలో రాక్షసుఁడు, పర్వతునికి, నాతని సామంతులకును భేదము పుట్టింప ననువగు లేఖలు వ్రాసి, పర్వతేశుని దేశమునకున్న తమ గూఢచారులకంపెను. జీవసిద్ధి యంపిన చారులవలనఁ జాణక్యుని రహస్యముఁ దెలిసికొని, రాక్షసభటులను బట్టి బంధించెను.

అనియుఁడఁ జాణక్యుఁడు మఱియొక తంత్రమువన్నెను. కాశీరాజు నందుల కంతరంగ మిత్రుఁడని యాతనికి బాగుగాఁ దెలియును. కావునఁ, గాశీరాజునకుఁ బర్వతుఁడే తనకు యుద్ధమున సహాయముగా రమ్మని కోరినట్లొక కమ్మ చాణక్యుఁడు వ్రాసి, దానిని జారులకిచ్చి, యాతనికడకుఁ బంపెను. కాశీశుఁ డా యుత్తరముఁ జదివికొని, తన మిత్రులైన నందులకడకేఁగి, వారితో మంతనములు జరిపెను. అంత వారెల్లరొక తంత్రము పన్నుకొనిరి. కాశీశుఁడు ససైన్యముగఁ బర్వతరాజునకు సాయపడఁబోవునట్లు పోవలసినది. అప్పు డాతనికిఁ బ్రత్యుత్థానము సేయఁ బర్వతుఁడుగాని, యాతని తనయుఁడైన మలయకేతువుగాని, యాతనికి మిత్రమైన చంద్రగుప్తుడుగాని వచ్చును. ఒకవేళ చంద్రగుప్తుఁడే వచ్చుచో నాతనిని యోజింపక తుదముట్టించునది; లేక, పర్వత మలయకేతువులలో నేవాఁడు వచ్చినను బంధించునది. పర్వతుని సేన కొంత నమసినమీఁదనే యీ క్రియాకలాపమంతయు జరుగవలయునని నిశ్చయించుకొనిరి. ఇదియే - వారు పన్నుకొనిన తంత్రము. అంతఁ గాశీరాజు పర్వతునాహ్వాన మంగీకరించినట్లొక లేఖవ్రాసి, యా భటుల కిచ్చి పంపెను. వీరిట్లు సేయఁగలరని నీటిలో జాడలుదీయు చాణక్యుఁ డెఱుఁగకుండునా ?

చంద్రగుప్తునకు బాసటయై నిల్చిన చాణక్యుఁడు తన మిత్రుఁడైన జీవసిద్ధికి నందుల యభ్యుదయార్థమని శత్రుపలా

యున జపశాల నిర్మింప బోధించెను. అతఁడందులకు వల్లె యని, తన మనోభీష్టమును సిద్ధార్థకున కెఱింగింప, నాఁడు జీవసిద్ధి యాజ్ఞను దలఁదాల్చి, సరయూనదీ తీరమున జపశాలను వేయించి, శత్రుపలాయన జపము కొనసాగింప మాసోపవాసిని నియమించెను. చాణక్యుని ప్రేరణమున, జీవసిద్ధి యాజ్ఞానువర్తియై మాసోపవాసి నందులను గాంచి, 'శత్రుపలాయన జపము ముగియుచున్నది. నేఁటికి సరిగాఁ డవదినము నాల్గవజామునఁ బూర్ణాహుతి జరుగును. ఆ వేళకు మీరందఱచటికి విచ్చేసి, ప్రసాదమును స్వీకరింప నగు. దీన మేలగు' నని నుడివెను. అందులకుఁ గొమ్మంద్రు నందులును నంగీకరించిరి.

అంతలోఁ జాణక్యుఁడు తృప్తినొందక, చంద్రగుప్త హితకాంక్షులైన భాగురాయణాదులకుఁ బార్వతీయులపై కేగి, తామును తమ సైన్యమును మేషయుద్ధము చేయునట్లు జీవసిద్ధివలన నుపదేశ మిప్పించెను.

యుద్ధము ప్రారంభమయ్యెను. కిరాత-హూణ-శక సైన్యములు పర్వతునివైపువచ్చి పాటలీపుత్రమును ముట్టడించెను. ఉభయపక్షములకుఁ బోరు ఘోరముగ జరిగెను. రాక్షసుఁడు స్వయముగఁ గత్తిపట్టి కదనరంగమున నురికెను. ప్రళయకాలరుద్రుని బురుడించు నాతని పరాక్రమమున కాగలేక, శత్రుసైన్యములు వెనుదూపి పాఱఁ జొచ్చెను.

పాటుఁజోటులఁ బట్టి సాధించుట వీరధర్మము—కావున విజయవంతావళిపై రాక్షసుఁడు పురాభిముఖుఁ డయ్యెను. కోట దరియువఱకుఁ బర్వత సైన్యములోఁ గొంతభాగము కోటను గ్రప్పుచుండెను. అచట భోజసైన్యము సహాయముతోఁ రాక్షసుఁ డా వాహినిని వెనుకకు మరలించెను. నాఁటి యతని విక్రమమును వందులు కొనియాడిరి.

మరల, రెండవనాఁడు, పర్వతనందులు సమసిన సైన్యముల సరిదిద్దుకొని, సంగ్రామమున కుపక్రమించిరి. ఆనాఁటి ప్రవిదారణము తొలినాఁటికంటె దారుణమయ్యెను. యుద్ధభూమి పీనుఁగుల పెంటలతో, రక్తప్రవాహములతో, విలాపములతో నత్యంత బీభత్సమయ్యెను. ఇరుప్రక్కలను హెచ్చులొచ్చులు కానరావయ్యెను. ఉదయమునుండియు, నొప్పు – వెనుక ముందు చూపు – లేక, యిరుబలములు డస్సి యుండెను. సూర్యుఁ డస్తమించినంతనే యాలము నాపిరి.

పర్వతుఁ డిచ్చటికి దండెత్తివచ్చినమీఁదట, రాక్షసుఁడు, తనకనుకూలు రైన దశార్ణ శూరసేనాధిపతులను బర్వతుని రాజ్యముపై విడియించెను. అందువలనఁ బర్వతునకుఁ గ్రొత్తసైన్యములు వచ్చు నానుకూల్యములు లేకుండెను. పైగాఁ దన రాజ్య మన్యాక్రాంతము కానున్నదని వర్తమానము వచ్చెను. అదే సమయమున రాక్షసుఁడు,

"చంద్రగుప్తుని మాకుఁ బట్టి యిచ్చుచో నాతఁడు మీకిత్తు నని చెప్పిన యర్ధరాజ్యమునకు మేమిత్తుము. అనవసర ముగ మనకు మనకు యుద్ధమేల? నష్టకష్టము లేల?" అని రాయబార మంపెను. ఆ సంధిమాటలు మనఃపూర్వకము లైనవి కావు. తమకు సామంతసైన్యములు సహాయము వచ్చువఱకుఁ గాలయాపనము చేయఁబన్నిన కుతంత్ర మది. పర్వతుఁడు లోపల నెట్లున్నను బయటికిఁ, "చంద్రగుప్తునికి మే మపకారము చేయము. అతని కర్ధరాజ్య మీనిచ్చగింతురేని యుద్ధమాపుద" మని ప్రతిసందేశ మంపెను. అప్పుడతని మనస్సు పరిపరివిధములఁ బోలాడఁ జొచ్చెను. అది గ్రహించి, చాణక్యుఁడు, రాక్షసుని బుద్ధికిని యుద్ధతంత్రమునకు నచ్చెరు వొందెను.

ఇప్పుడు చాణక్యుఁడు క్రొత్త తంత్రము పన్నవలసి వచ్చెను. పర్వతరాజ్యముపైఁ బడిన దశార్ణశూరసేనాధిశుల యుపద్రవము మాన్పవలెను. అందులకుఁ బర్వతరాజు పుర రక్షకునకుఁ బర్వతునిచే, "నవనందులు హతులైనట్లు — పాటలీపుత్రము కైవస మైనట్లు — రాక్షసుఁడు పలాయన మైనట్లు — అతఁ డా ప్రదేశముల నుండెనేని జాడ తెలిపిన వారికి లక్షలకొలఁది బహుమతు లిచ్చునట్లు — తమపురమున విజయభేరీలు మ్రోయించునట్లు — ఇంటింటఁ జక్కెర పంచు నట్లును నుత్తరము వ్రాయించి పంపెను. అది శత్రుపులకుఁ

దెలిసిన వారంతకు వారే పాఱిపోయెదరని చాణక్యుని యాశయము. అట్లే జరిగెను.

ఇఁకఁ - చాణక్యుఁడు - నంద నిధనమునకు సత్వర ప్రయత్నములు సాగింప మొదలుపెట్టెను. పర్వతుని సేనానితోఁ దమ సైన్యములో నమ్మకమైనవారు - దిట్టలు నగు నిరువదివేవురకు విభూతి రుద్రాక్షలు ధరింపించి, కాశీరాజు సైనికులవలెఁ దయారుచేయించి, కాశీనుండి పాటలీపుత్రమునకు వచ్చు త్రోవయందుఁ దొలినాఁటి రాత్రియే యుండఁ జేసెను. ఆనాఁడు చాణక్యుఁడు మలయకేతువును బోలిన వాని నొకనికి రాజోచిత వేషము వేయించి, గజారూఢునిం జేసి, కాశీరాజునకు స్వాగతమీఁ బోవువానివలె నా కపట కాశీరాజ సైన్యముకడ కనిపెను. ఆనాఁటి రాత్రికే నందులు పూర్ణాహుతికి జపశాల కేఁగుదురు. జపశాలయొద్దను, నందులు వచ్చినసంగతి కాశీత్రోవలోని సైనికులకుఁ దెలుపను, దగు నేర్పాటులు గావింపఁ బడెను. ఆ రాత్రి - యిఁక రెండు మూఁడు దినములు యుద్ధప్రసక్తి లేదుగదా యన్న పరాకుతోను, యుద్ధ పరిశ్రాంతితోను, నందులును, రాక్షసుఁడును మైమఱచి నిద్రించుచుండిరి.

కాళరాత్రి యయినది. నందుల కాలము సమీపించినది. యమునినుండివలె జపశాలనుండి పూర్ణాహుతి సమయమని నందులకాహ్వానము వచ్చెను. వారు వెంటనే రాక్ష

సుని లేపకయే నిదురకన్నులతో జపశాలకుఁ బయనమైరి. నందులు జపశాల చేరినతనే కాశీమార్గమున శతఘ్నుల మ్రోఁత మిన్నుముట్టెను. కాశీరాజునకును బర్వతునకును భండనము సంభవించియుండునని నందులనుకొనిరి. అంతలో నక్కడికి కిరువురు భటులువచ్చి, "మలయకేతువు కాశీరాజుచేఁ బట్టుపడెననియుఁ, బర్వతుఁడు తమపైకి వచ్చుచున్నాడనియు, నాతఁడు సమీపించులోపుననే నందసైన్యమును సహాయముగాఁ బంపునట్లు కాశీరాజు దెలుపుకొన్నాఁడనియు విన్నవించిరి. అది తమపన్నుగడయే యని నందులు సంతసించి, తమవెంటనున్న సైన్యమును బంపివైచిరి. ఒక క్షణమునకుఁ జెఱపట్టిన మలయకేతువును దెచ్చుచుంటిమను నెపమునఁ గృతక కాశీరాజసైన్యములు వచ్చి నందులను జుట్టుముట్టెను. జపశాలలో మంటలు మిన్నుముట్ట లేచెను. నందాంతసహాయులగు నైసర్గిక సాహసమునఁ బోరి సైన్యముల జెండాడుచుండిరి. ఇంతలోఁ జాణక్య చంద్రగుప్తులు సర్వసైన్య సమేతముగ వచ్చి కలిసికొనిరి. అందఱుఁ గలిసి విజృంభించి, నందులు తొమ్మండ్రను నిశ్శేషముగ నఱికివైచిరి. సకాలమునకు సాయపడ రాలేక, రాక్షసుఁడు నంద మరణమునకుఁ బశ్చాత్తప్తుఁడయ్యెను.

ఇప్పటికిఁ జాణక్యుని మొదటి శపథము నెఱవేఱినది, రెండవదియైన చంద్రగుప్తుని సింహాసన మెక్కించుట

మిగిలి యున్నది. అది యంత సులభముగ నగునది కాదు. అర్థరాజ్యము నాక్రమింపఁ బర్వతుఁ డంగలు సాఁచుచు న్నాఁడు. వానిపీడ తొలుతఁ దొలగించుకొన వలయు. అంతియకాక, నందమంత్రియగు రాక్షసుఁడు నిక్కపుస్వామి భక్తుఁడు. స్వామిపగోతమునఁ గూడ శత్రువుల సమూల ముగఁ జక్కడఁచి, వారి యాత్మలకు శాంతిఁ గూర్పఁ దలఁపుకొన్నవాఁడు. మంత్రి రాక్షసుఁడొక విషకన్యను గొని, పెంచుచుండెను. విషకన్య యనఁగా - వయోనుగుణ ముగ మాత్రావృద్ధిచేయుచు విషము తినిపించి పెంచినకన్య. ఆమెయంగము లన్నియు విషమయములై యుండును. చూచుటకు సర్వాంగసుందరి. అందును జతగ సంగీతసాహి త్యాది సకల కళలు నేర్చియుండును. రాజులు సామాది చతురుపాయములు వ్యర్థములు కాఁగా, శత్రుసంహారము నకు విషకన్య నుపయోగింతురు. ఆమె యంగస్పర్శ యై నంతనే యెట్టివానికిని దక్షణమే మరణము సిద్ధించును. అట్టి యొకకన్యను దెప్పించి రాక్షసుఁడు జీవసిద్ధితో, "ఈమె తను చెఱకుఁ జిక్కిన వల్లభరాజు కూఁతురు. ఈ సుందరాంగి జ్యేష్ఠనందునకుఁగా నుద్దేశింపఁబడెను. ఆతఁడు మరణించు టచే నతని రాజ్యముతోఁ గూడ నీమెయుఁ జంద్రగుప్తుని ధనమే యయినది. కావున, నీవీమెను నాతని శయ్యాగా రముఁ జేర్పు"మని చెప్పి పంపెను. చాణక్యుఁడా రాక్షసుని కుట్ర కనిపెట్టి, చంద్రగుప్తుఁ డన్యకాంతల నొల్లఁ డనియు,

సింతటి గౌరవబహుమానమునకుఁ బర్వతుఁడే యర్హుఁడనియు నుడివి, దాని నతనికై పంపెను. పర్వతుఁ డా గుట్టు తెలియక యా సుందరిఁ గామించి, పంచత్వము నందెను. అంతటితో వానిపీడ తొలఁగెను. పితృ మరణమునకు మలయకేతువు భయమంది, యటనుండి తన దేశమునకు బాఱిపోయెను.

రాక్షసుఁ డంతటితో నూరకొనక, చంద్రగుప్తుఁడు పట్టాభిషిక్తుఁ డై పురద్వారము ప్రవేశించునప్పుడు తోరణమున మారణయంత్రము సమర్చి చంపింపఁ దలంచెను. చాణక్యుఁడు, పర్వతుని మరణమునకు విషాదము వెలిఁబుచ్చి తమ వాగ్దానము ప్రకార మాతని తమ్ముఁడైన విరోచనునికి నర్ధరాజ్యాభిషేకము జరిపి, చంద్రగుప్తుని దుస్తులు సొమ్ములు తొడిగించి, యేనుగుపైఁ బట్టణమున నుత్సవము చేయించెను. అది చంద్రగుప్తునుత్సవమే యని యందఱు భ్రమించిరి. రాక్షస నియుక్తులు తోరణస్థిత మారణయంత్రము నాతనిపైఁ బడవైచిరి. విరోచనుఁడు మడిసెను.

చంద్రగుప్తుని శయనాగారమున రహస్యముగ ఘాతకు లుంచఁబడిరి. వారును జాణక్యునిచేఁ గనుగొనఁబడి శిక్షితులైరి. రాజవైద్యుఁడు రాక్షస ప్రేరితుఁడై, చంద్రగుప్తుని మనోల్లాసమున కని మందులోఁ గలిపి, విషమునీయ సిద్ధపఱెను. అతని వాలకము ననుమానించి చాణ

క్యుఁడు, ' మొదట మీరు పుచ్చుకొనుఁడు. మీ యారోగ్యముఁ జూచుకొని చంద్రగుప్తుఁడును సేవింపఁగలఁడు' అని, యా యౌషధము నాతనిచేఁ ద్రావించెను. అందలి విషము వలన వైశ్యుఁడే మరణించెను.

ఇట్లు రాక్షసుఁడు సేయుకుట్రలకుఁ జాణక్యుఁడు సేయు ప్రతీకారములను గనుఁగొని, పౌరు లాతని యద్భుత శక్తిని గూర్చి పొగడుచుండిరి. చాణక్యుఁడును వృద్ధరాజు సర్వార్థసిద్ధి జీవించి యుండుసంతవఱకును, రాక్షసుఁడు ప్రధానామాత్యపదవి స్వీకరింప నంతవఱకును చంద్రగుప్తునకు నెమ్మది యుండదని బాగుగాఁ దెలిసికొనెను. అదికారణముగఁ జాణక్యుఁడు చంద్రగుప్తునిఁ జేరఁజీరి, ' నాయనా! నీ విట్లుపేక్షించి యూరకుండరాదు. నీ పితామహుని దర్శించి, యాతని యాశీస్సులంద రమ్ము' అనెను. చంద్రగుప్తుఁడాతని యాజ్ఞను శిరమునఁ దాల్చి, వృద్ధపితామహుని కడ కేగి, యాతనికిఁ బ్రణమిల్లి నిలిచెను. అంత నా వృద్ధరాజు, ' బాలుఁడా! నీవైన నాయుష్మంతుఁడవు కమ్ము. నే నార్జించిన కీర్తిని నీవును నార్జింపుము. నీకు ద్రోహముఁ దలఁచిన వారెల్లరు దుర్గతికిఁ బాలైరి. ఈ యంతఃపురమున నున్న వారిని గౌరవభావముతో రక్షింపుచుండుము. నేను దపోవనముల కేగెదను. నీవు పుత్త్రపౌత్త్రాభివృద్ధిగలిగి వర్ధిల్లుము.' అని యాశీర్వదించి, తాను మఱునాఁడే సభార్యుఁడై వనముల కేగెను.

ఇది చాణక్యుఁడెఱిఁగి, 'వృద్ధరాజు వనములకుఁ బోయెనను వార్త రాక్షసునకుఁ దెలిసినచో నాపద వాటి ల్లును. అతఁడు సర్వార్థసిద్ధినిఁ జేరి, క్షత్త్రియబాలు నొకని దెచ్చి, యాతనికి దత్తపుత్త్రుఁగఁ జేసి, పిమ్మట నేరాజునైన నాశ్రయించి చంద్రగుప్తునకు ముప్పు దెచ్చును. కావున, నిట్లుపొసఁగకుండ నల్లు సర్వార్థసిద్ధిని దపోవనములందే తుద ముట్టించుట మెల్ల' యని తలపోసి. కొందఱు భటులను బిలిచి, వారి నక్కార్యమునకు నియోగించెను.

వృద్ధరాజు తపోవనములందొక్కచోట నొక్క పర్ణ శాల నిర్మించుకొని, యందుఁ దన భార్యతో గురూపదిష్ట మార్గమున మెలఁగుచు, నొక్కనాఁడు యోగముచే శరీరము విడిచెను. భార్యయగు సునందాదేవియుఁ బతితో సహగమన మొనర్చెను. చాణక్యుఁడు పంపియున్న భటులాప్రదేశము నకు వచ్చి, రాజు మరణవార్తవిని, యావిషయము తమ ప్రభువునకుఁ దెలుప మరలిపోయిరి.

ఇట్లు తనప్రయత్నము లన్నియు విఫలము లై పోఁగా, రాక్షసుఁ డిఁక నిలునుండరాదని తనభార్యాపుత్త్రులను జంద నదాసను తన స్నేహితునింట, దాఁగనిడిచి, యెటయినను జంద్రగుప్తునిపైఁ గసితీర్చుకొనుటకు మలయకేతువు నాశ్ర యింపఁ బోయెను. అట నాతని యాస్థానమునఁ గుదురు కొని, యాతనికిఁ జాణక్యచంద్రగుప్తులపై విరోధమును రగు ల్గొలుపుచుండెను.

పాటలీపుత్రమునఁగల రాక్షస పక్షము వారలసం
దఱను వెడలఁ గొట్టి ననుమిషతో భాగురాయణ- జీవసిద్ధి-
భద్రభటాదులను బర్వతరాజ్యమునందలి రాక్షసుని తంత్ర
ములఁ దెలిసికొని రాఁ జాణక్యుఁడు పనిచెను. వారును
జంద్రగుప్తుని విరోధులవలె నటించుచు, మలయకేతువు
నాశ్రయించి, యక్కడి వర్తమానముల నెప్పటికప్పుడు తెలిపి
పుచ్చుచుండిరి. చందనదాసును రాక్షసుని కుటుంబమున కా
శ్రయ మిచ్చెనను నేరముపైఁ గారాగారమునం దుంచెను.
చందనదాసు నింటనున్న రాక్షసుని కుటుంబమునుండి యెట్లో
రాక్షసముద్రికను జాణక్యుఁడు సంపాదించి యుండెను.
కౌముదీమహోత్సవము జరుపుట్లు చంద్రగుప్తుఁడు ప్రక
టింపఁగాఁ, గావలసి దానిని జాణక్యుఁ డాపుదలచేసి, బయ
టికిఁ జంద్రగుప్తునిఁతోడి వైమనస్యమును బ్రకటించెను.
అది వేగులవారిచే విన్న రాక్షసుఁడు, ఇదేసమయ మని
పాటలీపుత్రముపై దాడి వెడల నుంకించెను. ఆసందర్భమున
జీవసిద్ధి భాగురాయణులు, పర్వతరాజుకడకు విషకన్య నంపి
నది రాక్షసుఁడే యనియు, మరలఁ జాణక్యచంద్రగుప్తులకు
భేదము కలిగించి, చంద్రగుప్తునికడఁ దనమహామాత్యపదవిని
బడయ నపేక్షించుచున్నాఁ డనియు మలయకేతువునకుఁ
దెలియఁజేసిరి. అదేసమయమునకు మలయకేతువు రాక్షసు
నకుఁ బూర్వమిచ్చిన యాభరణములతోడి పెట్టెతో నొక
యుత్తరమును దీసికొని పోవు గూఢచారుఁడు పట్టుపడి యా

తని కొఱకుఁ దేఁబడెను. వాని కడనున్న రాక్షసముద్ర తోడి యుత్తరము మలయకేతువు ననుమానమును దృఢపఱచెను. వాఁడు రాక్షసునిఁ గపటబుద్ధి గలవానిగా నెంచి, మొగమోటము లేక నిందించి, నిరాకరించెను. రాక్షసుఁ డింక నటనుండ నొల్లక, పాటలీపుత్రమునకే వచ్చెను.

అప్పుడే చాణక్యుఁడు చందనదాసు నురిదీయఁ బడునని చాటింపించెను. తనకుటుంబమును సంరక్షించిన మహానీయుఁడు తనకై యురితీయఁబడుటకు రాక్షసుఁడు సమ్మతింపక, యురిదీయు సమయమునకు సరిగా వధ్యస్థానమునకు వచ్చి, 'యతనికి బదులుగ నన్నురిదీయుఁ'డని యడ్డపడెను. భటులు, "మిమ్మురి తీయుటకు మా కుత్తరువు లేదు. మీకు మిత్రునెడల ప్రేమ కలదేని, ప్రభువుల యనుమతిఁ బొందుఁడు. అందాఁక నురిదీయ నాపుదుము" అని, యతనిని జాణక్యుని దగ్గఱకుఁ గొనిపోయిరి.

చాణక్యరాక్షసులు కలసికొనిరి. రాక్షసుని సగౌరవముగఁ జాణక్యుఁడు సన్మానించెను. అప్పుడు వారిరువురి యంతరంగములును శుద్ధములయ్యెను. చాణక్యుని రాక్షసుఁ డిడువఱకు సమీపించి, సమీక్షించి యెఱుఁగఁడు. ఇప్పుడు కన్నులార నాతని పాండిత్యప్రకర్షతోడి శాంతము వెలిఁ జిమ్ము బ్రహ్మతేజస్సు - సర్వసమత్వదృష్టి - వినయగర్భిత

నైన వాగ్వైఖరి - విశ్వాసమైన పావనసచ్ఛీలతఁ గనుఁ
గొని, రాక్షసుఁడు, ముగ్ధుఁడయ్యెను. ఇదివఱకే యతని
తంత్రప్రావీణ్యమునకు మనమున మెచ్చునతఁ డిప్పు డాతని
గంభీరమూర్తికి నమోవాకము లర్పించెను. అప్పుడు చాణ
క్యుఁడు రాక్షసు నుద్దేశించి, "అమాత్యవర్య! చంద్ర
గుప్తుఁడు- సజ్జనుఁడు, నిర్దోషియగుటచేతను, నేను దపోవన
మున కేఁగవలసి యుండుటచేతను, మీకు నతనికి సంధి
పొసగించునిమిత్తము నే నిన్నితంత్రము లాచరింపవలసి
వచ్చెను. కాని, మీయెడల నాకు ద్వేషము లేదు. ఈ నవ
నందులుఁ, బర్వత రాజాది దుష్టక్షత్రియులు, బౌద్ధాచార్యా
కాది మతములయందు విశ్వాసముంచి, వేదోక్త సదాచార
ముల జరుపక మీవంటి యుత్తమ సచివులయభిమతము
చొప్పున నడచికొనకుండినది తమకు విదితమే. భృగువంశ
జాతులైన మా గురువులు వీని నన్నిటిని దమ చిత్తమునకుఁ
దెచ్చుకొని, లోకసంరక్షణార్థము దండనీతి సాంతముగ నాకు
నుపదేశించి. "దుష్టక్షత్రియులను హతముచేసి, యాచోట
శిష్టునినిలిపి, ధర్మము నుద్ధరింపఁజేయుము. అదియే మాకు
నీవిచ్చు గురుదక్షిణ." యని యానతిచ్చుటచే, నే నీపని
కొడిగట్టితిని. మీకుఁ జంద్రగుప్తుని యెడ దయయుండినను
లోకాపవాదమునకు జడిసి, నందులఁ బ్రేమించితిరి. అయి
నను "యతోధర్మస్తతోజయ" అన్నట్లు మీ కేవిషయ
మందును పాటిరాని నేనుబన్నిన యుపాయములు కొనసాగి,

మీ పౌరుషము తలయెత్తకపోయెను. ఇఁక నీ చంద్రగుప్తుని నిమిత్తమాత్రునిగ నుంచుకొని, సకల దేశాధీశులను లోఁబఱచుకొని, పాషండాదుల నిగ్రహించి, ధర్మమును పాలింపవలయును." అని సవినయముగ నభ్యర్థించెను. రాక్షసుఁడును, "తపోధన! మీ సూనృతవాక్యమును వినుటవలన నామనఃకల్మషము తీఱినది. మీ యాజ్ఞాను సారము మెలఁగువాఁడ" అని యంగీకరించెను. పిదపఁ, జంద్రగుప్తపట్టాభిషేక మహోత్సవము జరిపి, నిస్సంగుఁడై చాణక్యుఁడు తపోవనముల కరిగెను.

చాణక్యుని యంతరంగ జీవిత మతిశ్లాఘనీయము. తీవ్రనిత్యాచారానుష్ఠాత! యావజ్జీవ బ్రహ్మచర్యావలంబి. శాంతుఁడై నను నుగ్రశిక్షకుఁడు. జీర్ణకుడ్యపుఁ బర్ణశాలయందుఁ ద్రేతాగ్ని సంరక్షణా విహితకర్మలఁ బరిపాలించుకొనుచు, బ్రాహ్మణవృత్తిపరుండయ్యు, రాజనీతి ధురంధరుఁడు. అలంకార - ఆడంబర వర్జితుఁడు. ఐహికభోగార్జనాశక్తి సంపన్నుఁడయ్యు, జితేంద్రియుఁడు. సుఖదుఃఖ - ఉదాసీనుఁడు. ఇతని చరిత్రము మహోన్నత దశయందును సర్వసంగ పరిత్యాగమునకుఁ బ్రమాణమై యుండెను. శాంతాశ్వ - ఉగ్రాశ్వములఁ బూన్చిన శకటంబును దోలు సారథివలెఁ బ్రవర్తించువాఁడు. "స్వధర్మమును రక్షించుకొనవలయును. క్షత్రియకృత్యములలో ఫలప్రాప్తికిఁ గావ

లసిన మార్గ మేదియైనను సెతియు క్తమే యగును. అత్యా చారములనె ద్వేషింపవలయుఁగాని, వ్యక్తులను ద్వేషింప రాదు. మంచిగుణ మెవరియం దున్నను గౌరవింపలయును." అను విషయములను దా నెఱిఁగి, యట్లు నడచి, లోకమును నడిపించిన పూ దర్శనీయుఁడైన యాచార్యుఁడు - చాణక్యుఁడు. ఇట్టి మహాపురుషుఁడు మరల మన కెన్నఁ డబ్బునో !

యుగంధరుఁడు

భారతవర్షము సుజ్ఞాననిలయము. అఖిల ప్రపంచము నజ్ఞానాంధకారబంధురమైయున్న యవసరముననే, యఖండ శాస్త్ర చర్చల సాగించి, యతీతములు నగోచరములు నయిన యాధ్యాత్మిక విషయములందు సైతము నారితేఁరినది. సర్వతో ముఖమయిన తన విజ్ఞానకిరణ జాలములో దిగ్దిగంతముల దేదీప్యమాన దివ్యప్రభలఁ దేజరిల్లఁ జేసినది. నేఁడు పరిణతిఁ జెందిన యేశాస్త్రరహస్యములును, నార్యావర్తమునందలి యార్ష విజ్ఞానములోని బీజము లేయని 'ఋజు' వగుచున్నవి. చరిత్రకారుల విమర్శనలకు, నూహలకు నందక భరతవర్షము యొక్క ప్రాచీనతకంటెఁ బ్రజ్ఞానమును, బ్రజ్ఞానమునకంటెఁ బ్రాచీనతయు వెనువెనుకకే వెడలుచున్నవి. వేదములు కాదె నేఁటికిని వివాదగ్రస్తమయియే యున్నది. వానిలో తడవఁబడని విజ్ఞాన విషయములు, నాగరకతలు, సాంఘిక సమస్యలు, జీవితపరిణామములు, లేవని ఖండాంతరులు విశదీకరించిన మీఁదఁగూడ, భారతీయులు తమ ప్రాచీనౌన్నత్యమును బునరుద్ధరింపవలయు బాధ్యతను గ్రహింపఁ జాలకుంటిరే యని చింతింపవలసినది. అంకెలలో లెక్కింపఁ గలిగినంత యలఁతి కాలమునుండి కన్నులు తెఱచినవారికి

వేదముల యపౌరుషేయత విభ్రమము కలిగించుట వింత లోని విషయము కాదు.

ఆంధ్ర దేశ చరిత్ర ప్రపంచములోఁ బేరుగాంచినది. ఆంధ్రు లాకారవుష్టియందే కాక, వీర్యవిక్రమములందును, వర్తక వ్యాపారములందును, ప్రజ్ఞాపారీణతయందును, సంగీత సాహిత్య శిల్పాది లలిత కళాపోషణమునందును, శాస్త్ర చర్చా సామర్థ్యమునందును, ఖండఖండాంతరుల ప్రశంసకుఁ బాత్రులై యుండిరి. నేఁటికిని మఱుగుఁబట్టు చెలమలుగా మహనీయు లెందఱో మన యాంధ్రులు కలరు. మన పూర్వుల మహిమల ననుదినము, మననము చేసికొనుచు మరల నట్టి యౌన్నత్యము నందఁ బ్రయత్నించుటే మనవిధి.

"సత్య హరిశ్చంద్రుఁడు – సాహస విక్రమార్కుఁడు" అను పౌరాణికములతోఁ బాటు "సంగ్రామ ధనంజయ – దానకర్ణ – దుర్యోధనాభిమానము" అను నైతిహాసికములతోఁ గూడ, "చాణక్యనీతి – యుగంధర ప్రజ్ఞ" అను చారిత్రకములు ననుదినము మన తెనుఁగువారి నాల్కల నానిన నానుడులు. ఆయా ధర్మములయందు గరిష్ఠ ప్రాధాన్యత గడించినవారే యాదర్శముగఁ దీసికొనఁ బడుచుండు గదా! అట్టిచో యుగంధర ప్రజ్ఞ పై యాదర్శపురుషుల కాయాగుణములయందుఁ గలిగినంతటి యున్నతి నందియుండ వలయు ననుట యూహాతీతము కాదు. అట్టి యుగంధరుని

యుదంతమునందు విమర్శకులకుఁ దృప్తికరమైనంతటి చారిత్రకాధారములు దొరకకుండుటకుఁ బూర్వుల యశ్రద్ధకంటె మన దురదృష్టము ప్రబలమైన కారణము. ఆంధ్రలోకము నందు మాత్రము నీమహాసీయుని కథ తాతల కాలము నుండియు వాడుకలో నున్నది. ఇప్పటి కీతనికథ వివరించిన గ్రంథములలో మొదటిది శ్రీ. వేదము - వేంకటరాయ శాస్త్రిగారిచే విరచితమైన ప్రతాపరుద్రీయ నాటకమే. వారును వాడుకకథను సంస్కరించి, గ్రాంథికరూప మిచ్చి యుందురని తోఁచుచున్నది. మనము దానినే యనుసరింతము.

యుగంధరుఁడు పదుమూఁడవ శతాబ్దాంతమున నఖండాంధ్రసామ్రాజ్యమును నతివైభవోపేతముగఁ బాలించిన ప్రతాపరుద్రుని మంత్రియని ప్రసిద్ధి. ప్రతాపరుద్రుని వద్ద ననేక మంత్రులుండిరి. వారిలో రేచర్ల - సింగమ నాయనికి 'రాయబందీ విమోచక' అనియు, నాగయ గన్న మంత్రికి 'నీతి యుగంధరుఁ' డనియు బిరుద నామము లున్నట్లు తెలియుచున్నది. బహుశః ఆ నీతి యుగంధరుఁడే-యుగంధరుఁడని వెలసెనేమో! ఈ బిరుదమువలన నా కాలమునకుఁ బూర్వ మెంతో కొంత యుగంధరుఁ డుండియుండవలెనను ననుమానము గూడఁ గలుగుచున్నది. ఇతనిచరిత్రము ప్రతాపరుద్రుని జెఱనుండి విడిపించినప్పటి నుండియే పేరునకు

వచ్చినదనుట నిస్సంశయము. ఆ కాలమునందే ప్రతాపరు
ద్రున కంకితముగనే విద్యానాథపండితునిచే రచింపఁబడిన
సంస్కృత ప్రతాపరుద్రీయమను గ్రంథమున యుగంధరుని
ప్రశంస కానరాకుంకుట కాగ్రంథము ప్రతాపరుద్రుని
చెఱకుఁ బూర్వమే రచింపఁబడిన దగుట కావచ్చును. ఏది
యెట్లుండినను యుగంధరుని చరిత్ర చాలకాలమునుండి
యాంధ్రలోకమునఁ బండిత పామర సమ్మతము, నాదరణీ
యమునై యలరారుచున్నది.

కాకతీయ సామ్రాజ్యమున కేకశిలానగరము (ఓరు
గల్లు) రాజధాని. ప్రతాపరుద్రుని పాలనమున నానగరదశ
యత్యున్నతమై యుండెడిది. ఆనాఁటి యా పుర వైభవము -
వైచిత్ర్యము వల్లభామాత్యవిరచితమైన (శ్రీనాథ రచితమను
కొందఱు) క్రీడాభిరామమున విశేషముగ వర్ణింపఁబడినది.
ప్రతాపరుద్రుఁడు సుప్రసిద్ధ మహారాజ్ఞియయిన రుద్రమ
దేవికి దౌహిత్రుఁడు. ఇతని తలిదండ్రులు; ఉమ్మక్క -
వీరభద్రరాజులు. రుద్రమ దేవికిఁ బుత్రసంతానము లేమిచేఁ
బ్రతాపరుద్రుని దత్తుచేసికొనెను. ఇతడు క్రీ. శ. 1295-96
సంవత్సరముల మధ్య సింహాసన మెక్కెను. రాజ్యవిస్తరణము
నందును, బరిపాలనమునందును బ్రావీణ్యమునూని, యధృ
ష్యుఁడు - నభిగమ్యుఁడునై 'ప్రతాపరుద్ర దేవచక్రవర్తి'
యను సార్థక నామధేయముతో నారాదశిఖామణి రాజ

ల్లెను. తన్నుఁజూచి కన్నుఁగుట్టి, తన సామ్రాజ్యము నాక్రమింపఁదలంచిన యవనులను మూఁడుసార్లు పాఱఁద్రోలెను. ఎదురు తిరిగిన సామంతరాజుల నడఁచెను. రాజ్యమును శాంతియుతముగఁ జేసి, విద్యావినోదములతోఁ గళాప్రియుఁడై కాలము గడపుచుండెను.

ప్రతాపరుద్రుని ముఖ్యమంత్రి యుగంధరుఁడు. అతని నీతిశాస్త్ర వైదగ్ధ్యము, రాజతంత్ర నిపుణత, ప్రజ్ఞాప్రావీణ్యము, యుద్ధపరాక్రమము, దేశదేశాంతరములందు :—

"ఆయన గాలిని చేసును; దోయముతో నయిరు బొగలతో గోడలిదుఃఖ"

అనియును,

"వీరయుగంధర్ పేరుచెప్పితే నీరు విడుచు ఘోషా
రుద్ర యుగంధర్ ముద్రపెట్టితే నిద్రపోదు ఢాకీ.
బాలయుగంధర్ లీలపాడితే పేలదుర తుపాకీ.
సూరయుగంధర్ బీరము వింటే పారదుర ఫిరంగి."

అనియును, విస్తృతమై యుండెను.

యుగంధరునకు జనార్దనుఁడను తమ్ముఁడుండెడివాఁడు. అన్ని విధముల నన్నదమ్ములు ప్రతాపరుద్రునకుఁ గుడిభుజము నెడమ భుజములై యుండిరి.

ఆ కాలమున ఢిల్లీ సామ్రాజ్యమున 'ఘయాజుద్దీన్ తుగ్లక్' అనునాతఁడు పట్టాభిషిక్తుఁడై యుండెను. అతఁడు

తన పెద్దకుమారుని, 'ఖుస్రూ' అను వానిని, గప్పముకట్టి నిరాకరించిన ప్రతాపరుద్రునిపై క్రీ. శ. 1320-వ వత్సరమున బంపెను. అతఁ డప్పటికి నాంధ్రసైన్యముతోఁ బరాజితుఁడై పాఱిపోయెను. కాని, పగదీర్చుకొనుటకు మరల సంవత్సరమునకే యేకశిలానగరముపైకి వచ్చెను. ఆ రాకలోఁ జాల చిత్రమును, మోసమును గలవు. "ఢిల్లీపైకిఁ గాబూలువాఁడు దండెత్తివచ్చుచుండె ననియుఁ, బ్రతాపరుద్రుని సుసైన్యముగ సహాయము రమ్మనియు, స్వయముగ నాతఁడు రా నిరాకరించిన సైన్యమునైనఁ బంపవలయు ననియు" రాయబారము తెచ్చితిమని పాదుషావైపువారు పైకిఁ దెలుపుచుండిరి. ఎట్లైనను బ్రతాపరుద్రునకుఁ గష్టమే. అట్లు వచ్చినవారిలోఁ బ్రతాపునకుఁ గానివారైన దేవగిరి రామదేవుఁడు మొదలగువారు చేరియుండిరి. వలీఖానుని (ఖుస్రూ సేనానాయకుఁడు) దండు పగళ్లెంతయు నడవులలో నాఁగి, రాత్రులందుఁ బయనము సాగించుచుండెను.

అది ప్రతాపునికిఁ గానికాలము. అఖండపరాక్రమ విజయములకు మురిసి, 'యింక మనపై కెవరువత్తురు!' అన్న తాత్పర్యముతో, మహామంత్రి యుగంధరుఁడు నామేశ్వరయాత్రకుఁ బోయి యుండెను. ప్రతాపరుద్రుఁడును మృగయావినోదముల కని సంక్షిప్తపరివారముతోఁ గొన్ని దినము లడవులలోనే మకాము వేసెను. జనార్దనమంత్రిపై ననే రాజ్యాంగ మంతయు మోపఁబడి యుండెను.

మహారాజును, మహామంత్రియు నూరలేనప్పు డున్నట్లుండి యవనసైన్యము లోఁదగంటిని ముట్టడించెను. ఊరిలో నున్న చిన్నమంత్రి యాత్రకు వెడలిన యుగంధరున కా సంగతి తెలుపుచుఁ ద్వరగా రమ్మని వేగి రావుటప్పాల ద్వారా వర్తమాన మంపెను. వనములలోఁ దిరుగాడు ప్రభువులకు హెచ్చరిక చేసెను. నాసికనుండి భద్రగిరివఱకు గోదావరిని బురుగుగూడ దాఁటకుండునట్లు యానపాత్రములఁ బగులఁ గొట్టించెను. ఊరిలోని లక్షసైన్యమును యుద్ధమున కాయత్తము చేసెను. అనుమకొండలోని లక్ష సైన్యమును గోటకుఁ గాపుదలకు నియమించెను. ఏడులక్షల సైన్యమున కధిపతియయిన నరసింహదేవరాయలను సిద్ధముగ నుండుమని యాజ్ఞాపించెను. తన వేగులవారిని జాఁకళ్లుగా, మంగళ్లుగాఁ, దురుష్కుల రహస్యములఁ గనుఁగొని రాఁ బంచెను. తన సహాధ్యాయి యగు చకుముకి శాస్త్రిని జోస్యునివేషమున వలీఖానుని కుట్రలఁ దెలిసికొన నియోగించెను. కాని, యన్నయు, నధిపుఁడు లేనిదే యా యోధనమున కుపక్రమించి, వచ్చినవారి నచ్చటనే మట్టు పెట్ట సాహసింపలేను. అట్లు నిదానించి యాలోచించుటయే యాతని లోపము.

వలీఖాను సంగతు లన్నియు గ్రహించి, ఖుస్రూ ఫిరోజ్ ఖానులను బట్టణము ముట్టడింప నుంచి, తాను గొంత

సైన్యముతో నడవులలో రాజును బొంచి తిరుగుచు, మృగయా పరిశ్రాంతుఁడై యొంటిగ వటవృక్షము క్రీనీడ శయనించి యున్న రాజును శృంఖలాబద్ధునిం జేసెను. అంత నాతఁడు యాదృచ్ఛికముగ వచ్చిన వైదేశిక నావికులచే గోదావరి నుత్తరించి, ప్రతాపుని బందీగాఁగొని ఢిల్లీ చేరెను. అట సుల్తానుతోఁ దనపరాక్రమముఁ బొగడికొని, 'రాజును యుద్ధమున జయించి, పట్టికొని వచ్చితి' నని డంబములు కొట్టెను

మరునాఁడు మహామంత్రియైన యుగంధరుఁడు పురమునకు వచ్చెను. తమ్మునివలన వృత్తాంతము తెలిసికొనెను. గాయపడి వచ్చిన గుఱ్ఱమునుగాంచి, రాజు సుదంతము నూహించెను. పశ్చాత్తాప మనునది యా ప్రాణికి లేదు. ఇంతలో విద్యానాథుఁడు పడవలో రాజుతో మాట్లాడి, రాజముద్రికతోఁ గూడ వచ్చి చేరెను. అప్పటినుండి యుగంధరుని తంత్రప్రయోగ మారంభ మయినది.

"రాజు ఢిల్లీకిఁ గొంపోఁబడినాఁడు. ఉపాయముచేతఁ గాని, పరాక్రమము చేతఁగాని, యెట్లో యాతనిని విడిపించుకొని రాఁగల"నను నమ్మకము యుగంధరునకుఁగలదు. ఊరక విడిపించుకొని వచ్చినఁ జాలదు. అట్లు సేయుటంగూఁ గూడ లోకమునకుఁ దన చాకచక్యము దెలియవలయు; రాజున కపనింద తొలఁగవలయు. అంతఁదనకును జనార్దను

నకును, విద్యానాథునకును, రాజమాతయగు ముమ్మడంబ కును దప్ప, రాజ్యములోని ప్రజలకు, బరివారమునకు, దుదకు విశ్వాసపాత్రు లయిన దండనాథులకు సైతము దెలియకుండునట్లు యుగంధరుఁడొక తంత్రము పన్నెను. ఆ తంత్రమిది: రాజు వేఁటలోఁ గ్రూరసత్త్వముతో గాయపడి ప్రక్క పల్లెటూరి పాటుపెంట నున్నట్లు రాజ ముద్రతో నుత్తరము వ్రాయించి తెప్పించెను. అంత నాతఁడు తమ చాఁకళ్లలోఁ బరమమూర్ఖుఁడును, నాకార మున రాజు ననుకరించువాఁడును నగు పేరిగానికి రాజు వేషము వేయించి, రాత్రివానిని బాటుపల్లు చేర్చి, యక్కడ నుండి పల్లకీలో నూరేగింపుతోఁ దెచ్చెను. అంతియ గాక, రాజు స్వస్థత లేక యున్నట్లును, రాజు వేషముతో నున్న చాఁకలి పేరిగానిని, రాజే యనుకొని పలీఖాను పట్టికొని పోయె ననియుఁ బ్రథపుట్టించెను. ఇందసంభవ మేదియు లేనందున సందఱును నమ్మియుండిరి. మహారాణి సైతము ప్రాణనాథుఁడస్వస్థతతో నుండెనని వినియు, వైద్యచికి త్సానుసారము స్త్రీ దర్శనము కూడ దనుటవలనఁ దానును దర్శనము మానియుండెను.

పలీఖాను పోయిన పోక తెలియని ఖుస్రూఫిరోజీ ఖానులకుఁ గూడ నిదే సత్యమనిపించెను. సేన యంతయు పాలె మార్పుఁ బడఁగా ఖుస్రూ ఢిల్లీకిఁ బాఱిపోయెను.

అతనివలనను, చెకుముకి శాస్త్రివలనను నీవిషయము విన్న వలీఖానునకుఁ గూడ నేను భ్రమతోఁ జాఁకలి వానినే పట్టి తెచ్చితి నేమో'యని యనుమానము పుట్టి, యీ గుట్టు బయటఁబెట్టు నేమో యని తనవాఁడైన ఖుస్రూను దానే చంపి వేయించెను. తుదకు ఢిల్లీసుల్తాను గూడ వలీఖాను చాఁకలిని బట్టితెచ్చి, తన్ను మోసము చేసెననియుఁ దన మోసము వెల్లడించు నని యాతఁడు ఖుస్రూను జంపించె ననియు నమ్మి, వానిపై నసహ్యమును, ద్వేషమును గలిగి వానిని జంపించెను.

రాజమాతకు నేడు నెలలలో నీకుమారునిఁ దెచ్చి నీ కప్పగింతునని మాటయిచ్చి, రాజ్యమును విద్యానాథ జనా ర్దనులచేతఁ బెట్టి, యింకను దన తంత్రనాటకమునకుఁ గావల సిన పాత్రధారులను సిద్ధము చేసికొని, యొకరిద్దఱికి మాత్రము తనయానవాళ్లు దెలిపి, యుగంధరుఁడు ఢిల్లీకిఁ బయన మయ్యెను. చెకుముకిశాస్త్రి యంతకు ముందే ఢిల్లీలో వలీఖాను నాస్థానపు జోస్యుఁడుగాఁ జేరియుండెను. శాస్త్రి తనపై ఖానునకు నమ్మకము పుట్టించి, సుల్తానును జంపి, వలీఖానును సింహాసన మెక్కఁ బ్రోత్సహించి, రాఁబోవు వ్యాపారులకు లంచమిచ్చుటకుగాఁ, బ్రతాపరు ద్రునియొక్కయు, నాతని గుఱ్ఱముయొక్కయు నాభరణ ములను లాగికొని యుండెను.

ఏమి చిత్రము! ఢిల్లీ బజారులలో నొక టెక్కువాఁడు తిరుగుచున్నాఁడు. ఆతఁడు, గంభీరమూర్తి. చింపిగోనె పట్టలతోఁ గప్పబడినను వాని శరీరము పౌరుష పరాక్రమముల సూచించుచుండెను. ఎంత దుమ్ము కొట్టుకొన్నను, నాతని యాస్యమునందలి తేజోరశ్మి తొంగిచూచుచునే యుండెను. వెఱ్ఱిమాటలు - వెక్కిరింపులు - వికటస్వరము - వికారచేష్టలు - వెంటఁ గుక్కలు :—ఆ కారణజన్ముఁడైన వెఱ్ఱివానిని - నిజమైన వెఱ్ఱివారు వీథి వీథుల వెంబడించుచున్నారు. మానము లేక - మర్యాద లేక - అలపు లేక - ఆహారము లేక - నిద్ర లేక - నీరు లేక - తన్ను రాత్రింబవళ్లు ననుసరించుచున్న రాజభటుల కన్నులలో దుమ్ము చల్లి, రాజవీథులలో 'ఢిల్లీసుల్తాన్ పట్టక షోరా' అని యఱచుచుఁ దిరుగుచున్న యావ్యక్తి నిజముగ వెఱ్ఱివాఁడా? కాఁడు. ప్రతాపరుద్రుని బహిఃప్రాణము—ఆంధ్రసామ్రాజ్య అభ్యుదయముల మూలకందము - ఏకశిలానగరమున రాజసన్మానము నందిన రాజనీతిజ్ఞుఁడు - మహాప్రజ్ఞానిధి - మహామంత్రి - యుగంధరుఁడు. ఆహా! ఏమి! అతని రాజభక్తి? ఏమి! దేశాభిమానము! ఎంత స్వార్థత్యాగము!! బళీ! యుగంధరా? నీ కష్టసహన గుణములకు నమోవాకములు. నీ పట్టుదలకు జోహారులు.

ఆతఁడూరక పిచ్చిగా బజారులు తిరుగుచుండలేదు. చెకుముకి శాస్త్రి సాహాయ్యమున పరీక్షానుసి లోఁబఱచు

కొని, తన పన్నాగమునకు సర్వసిద్ధము చేసికొనుచుండెను. తనకొడుకుతో నూరిలోని సంగతు లన్నియుఁ దెలిసికొను చుండెను. తా నట నుండియు నేకశిలా నగరమునుండి నిత్యము వార్తలు తెప్పించుకొనుచు. నక్కడనుండి, యెవ రెప్పు డేరీతిగ రావలయునో తెలుపుచుండెను. అతఁడు పిచ్చి వాఁడా! 'ఢిల్లీసుల్తాన్ పట్టుకపోతాన్ - ఆరేనెల్లకు పట్టుక పోతాన్' అని ప్రారంభించి, క్రమముగ అయిదు-నాలుగు-మూఁడు నెల లని లెక్కించి చెప్పుచునే యుండెను. తన్న ర్థము జేసికొన లేక, వెఱ్ఱివాఁడని నమ్మిన ఢిల్లీ పౌరులును, రాజకీయోద్యోగులును వెఱ్ఱివారు. కాని, యుగంధరుఁడు వెఱ్ఱివాఁడు కాఁడు.

ఆఱుమాసములు గడచిపోయెను. ఆమాయానాటక మున నాందీ - ప్రస్తావనలు మొదలుగ నంకములు సర్వము నభినయింపఁ బడినవి. నిర్వహణసంధి మాత్రమే కొఱవడి యుండెను. ఒకనాఁ డున్నట్టుండి యమునానదీ మార్గమున నాలుగోడలు వచ్చి ఢిల్లీదగ్గఱ నిలిచెను. "ఇవి వ్యాపారపు నావలు. వీనినిండుగ వజ్రాలు - రత్నాలు - అమూల్యమైనవి కలవు. మేము గోదావర్తకులము. ఇంతకుముం దెన్నఁడును మేము ఢిల్లీకి రాలేదు. ప్రతాపరుద్రుఁడును యుగంధరుఁ డును మాకు ముఖ్యులు. పాపము! ఆప్రతాపరుద్రుడు యుద్ధ ములోఁ జనిపోయినాఁ డఁట; యుగంధరుఁడును రామేశ్వ

రము యాత్రకేఁగి, మడిజ్వరముతో మరణించినాఁడఁట. ఈ విషయములు మాయడితి దారులు తెలుపఁగా వినియు, మారక మావంశవృత్తిని గోల్పోనేలయని యెంచి ఢిల్లీకి వచ్చినాము'' అని జనులకుఁ జెల్పి, యీవర్తకులు సుల్తానునకును, వజీరులకును, ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగ నమూల్యరత్నాభరణములు 'నజర్' చేసి, 'మాయోడలలోని సరకులఁ జూచి వ్యాపారము చేయుఁ'డని వారిని ప్రార్థించిరి. ఆకానుకల మూల్యము తెలుపుఁడని సుల్తాను వారిని గోర, వారు 'మా కానుకల విలువ మేము తెలుపుకొనుట యుక్తము కాదు. ఇంతటి ఢిల్లీసామ్రాజ్యపుస్థానమున నీకానుకలకే విలువ కట్టువారు లేరా? లేకున్న మావసులను మీరేమి కొందురు? ప్రతాపరుద్రుఁడు మా నగలకన్నిటికి సరియైనవెల కట్టుచుండె, నని పలికిరి.

అంత సుల్తానాఁ డంతను సహింపలేక, తన ఖైదీయగు ప్రతాపరుద్రుని సౌదాగర్ వేషమునఁ బిలిపించి, విలువ కట్టింప సమకట్టెను. చెకుముకి శాస్త్రిబోధనమున సుల్తాను నానాఁడు హత్యచేయఁ దలఁచిన వలీఖాను, తనకు జోస్యులు చెప్పిన నిదర్శనములు సరిపోవుచున్న వన్న సంబరమున సుల్తానుమాటకుఁ దాను దాళము వేయుచుండెను. సుల్తాను నర్తకలతో, ''ఏమి! నాదగ్గఱి వెలలు, కట్టువారు లేరనుచుంటిరా! పిలిపించెద చూడుఁ''డని

ప్రతాపరుద్రుని బిలిపించెను. అతడు వర్తకులు తెచ్చిన నానావిధ వస్తువుల కెల్లసరియైన వెలలు కట్టెను. అందులకు వర్తకులు సంతసించిరి. ఆవర్తకులును - వస్తువులును - యుగంధరుని మాయానాటక పాత్రములే; వారు-ఓరుగంటి వర్తకులే; అవి రాజా నాభరణములే. ఆ సమయమున వర్తకులును, రాజును, బరస్పరము గుర్తించుకొనిరి.

సుల్తాను వర్తకులతో, 'నీక వ్యాపారపు సరుకులు తెప్పింపు'డనెను. వారు, "ప్రభూ! అవి యిక్కడికిఁ దెప్పించుట యసాధ్యము. నాలు గోడలనిండుగ నున్నవి. వాని నొడ లెక్కించుటకే రెండుమాసములు పట్టెను. తమ తెప్పించుకొన్న వస్తువులు మా సరుకులతో నేపాటివి? అత్యద్భుత దృశ్యము లెన్నియో కలవు. కావున, దయచేసి, సుల్తానువారు, సపరివారముగ సౌదాగర్లతోఁ గూడ మా యోడలకే విచ్చేసి తిలకింప వలయు"నని వేఁడికొనిరి. సుల్తాను, ప్రతాపరుద్రునితో, 'మిమ్ములను వర్తకులు నమ్మినారు. వారి యోడలలోని వస్తువు లమూల్యములై యుండును. వాని నెట్లైనను గొనఁ జేయవలయును. కావున, మీరు వాని కన్నిటికి వెలలు సున్నలుచుట్టి చెప్పవలయును. మీమాట కాదన్న వారికి శిరచ్ఛేదము చేయించెదను. ఈసహాయము చేసినట్లైన మిమ్ముఁ జెఱనుండి విముక్తులఁ జేసెదను, అని పలికి, రాజు నొప్పించి, సపరివారముగ

నాతఁడోడలఁ జూచుట కరిగెను. ఆ రాత్రి వలీఖాన్ తన చెల్లెలి నిచ్చి వివాహము సేయునెపమున సుల్తానునిఁ జంప నుద్యుక్తుఁడై యుండెను.

అందఱు నోడ లెక్కిరి. వెఱ్ఱివాఁడును వారి వెంటనే వచ్చియుండెడు. ఎక్కిన దాదిగా నక్కడి విచిత్రవస్తు సందర్శన సంభ్రమమునంబడి యందఱును ముగ్ధులైరి. లంగరు లెత్తఁబడి, యోడలు పయనించుచున్న సంగతి యెవరికిని దెలియలేదు. కీలుబొమ్మల నాట్యము చూచుటయందే ప్రొద్దుగ్రుంకెను. వలీఖాను రాత్రి తన పన్నుగడ నెఱవేర్చుకొనవలెనని, "ఇప్పటికి నగరమునకేఁగి రేవుమరల రావచ్చును. ఇంతకుముందు దమకుఁ దెలిపియున్న నాయింటి విందునకు మనము శీఘ్రముగఁ బోవలయు" నని సుల్తానును హెచ్చరించెను. కాని, వర్తకులు రాత్రిభోజనమునకుఁ దన్నాహ్వానించి, యింతనజరు పెట్టుటచే వారిని జిన్నపుచ్చుట తగదని తలఁచి, వినోద దర్శనోత్సుకత నరికట్టలేక, సుల్తాను రాత్రియందే యుండ నంగీకరించెను. వలీఖాను నూఱునూటాడలేక, సుల్తాను వెంట నందే నిలిచెను. రాత్రిభోజనము లయ్యెను. పానీయములు త్రాగిమత్తెక్కి సుల్తాను, పరివారమును బడిపోయిరి. వినోదార్థము, సుల్తాను, తెనుఁగుదేశము జయించిన కీర్తినాటకము నాడిరి. ఆ నాటక పాత్రల ద్వారమున వలీఖాను రాజును యుద్ధమునందు గెలువలేదనియు

వే(ట కే(గినయెడ నొంటరిగ రాజునస్తులు వేసికొన్న చాం(కలి పేరిగానిని బట్టినాం(డనియు(దనగుట్టును దెలుప నున్న ఖుస్రూను వలీఖాను జంపించి నాం(డనియు సుల్తాను దెలిసికొనెను. దాన రాజునకు వానిపై నసహ్యమును, క్రోధమును గలిగి, వలీఖానుని వెంటనే సఱక నాజ్ఞాపించెను. భటులు రాజాజ్ఞను పాలించిరి. కొంతసేపటికి(సుల్తాను నిద్రపోయెను. నిద్రలోనే యాతం(డు నిగళ బద్ధుం(డయ్యెను. భళీ! యుగంధరా! ఏమి! నీచలము! నీ రాజును వారెట్లు నిద్రపోవునపుడు బంధించిరో, నీవును ఆ సుల్తానును నిద్రలోనే బంధించితివి. తెల్లవాఱునప్పటికి నానలు వ్యాపించెను.

ఏకశిలా నగరమున(దురుష్కులు పట్టుకొని పోయిన పేరిగానిని విడిపించుకొని మహామంత్రి యుగంధరుం(డు వచ్చుచున్నాం(డనువార్త వ్యాపించెను. రాజుగారు, మహామంత్రిగారి కెదురేగుచున్నారను వ్యాజమున రాజువేషముతో నున్న పేరిగానిని బల్లకీలో(దీసికొనిపోయి, కొంతదూరమున నాతని విడిచిపెట్టి, రాజును, మహామంత్రియు భద్రగజములపై నెక్కి మహావైభవమున మంగళవాద్యఘోషములతో(బురప్రవేశ మొనర్చిరి. యుగంధరుం(డు తాను జేసిన శపథము ప్రకారము – ఆఱు నెలలకు(బ్రతాపరుద్రదేవ చక్రవర్తిని విడిపించి తెచ్చి, రాజమాత మనస్సునకు శాంతింగూర్చెను.

బాపురే! యుగంధరా! నీవు మా యాంధ్రదేశ మాతకుఁ జేసినసేవకుఁ, బ్రదర్శించిన ప్రజ్ఞకు, నీ ఋణము తీర్చుకోలేము. ఆంధ్రలోకమంతయు నీకు నిత్యము దీపము పెట్టి మ్రొక్కవలయును. నాఁటికి నేఁటికి నీవంటివారు పుట్టరైరి! మంత్రిత్రయమున నీవే నాయకమణివి. ఆంధ్రదేశ మాత నీయట్టి మణులఁ బ్రసాదించుఁ గాక!

తిమ్మరుసు

ఆంధ్రదేశ చరిత్రలో విజయనగర సామ్రాజ్యము సువర్ణాక్షరములఁ జెక్కఁబడినది. శరీరమునకు గుండెకాయ వలె - నిటు లూర్ధ్వమునకు, నటు లధోభాగమునకు, దుష్ట రక్తమును శుభ్రపఱచి, విశుద్ధ రక్త ప్రసారమును గల్గఁజేసి, కాంతివంతము, చైతన్యవంతమును జేయఁగల్గిన దీవిజయ నగరసామ్రాజ్యము. రాజకీయ రంగమునందును, కళారంగమునందును, సాహిత్యరంగమునందును, నేక కాలముననే విజయనగర సామ్రాజ్యనటి తన పాత్రపోషణమును బ్రతిభావంతముగ నిర్వహింపఁ గల్గినది. నాఁటిశిల్పములు, నాఁటియానకట్టలు, నాఁటికావ్యములు, నాఁటివైభవమునకు నేఁటికిని బ్రత్యక్ష ప్రమాణములై మనల నాశ్చర్యముగ్ధులఁ జేయుచున్నవి. ఆనాఁడు స్వయముగ సందర్శించి, వర్ణించి, పొగడిన దేశాంతరుల వ్రాఁతలు, నాఁటి కావ్యములలోని వర్ణనములుత్ప్రేక్షాతిశయోక్తులే యన్న యనుమానమును దూరము చేయుచున్నవి. సుమారైదు శతాబ్దులు గడచినను నేఁటికిని జెక్కుచెదరని నాఁటికళా విలసనలేశము లా సామ్రాజ్య మహోన్నతస్థితిని బ్రతిభారతీయుని స్మృతిపథమున మెఱపు వలె మెఱపించి, తచ్ఛ్యుతికిఁ గన్నులు చెమ్మగిల్లఁ జేయుచున్నవి.

అట్టి విజయనగర సామ్రాజ్యదశకు మూలకందము తిమ్మరుసు మహామంత్రి. విజయనగర రాజుల కాధారముగాఁ గొని, తన నీతినిపుణతతో - బుద్ధిచాతుర్యముతోఁ గార్యములు నిర్వహించి 'ఆంధ్రసామ్రాజ్యస్థాపకుఁడు - భారతధర్మసంరక్షకుఁడు' నని పేరు గాంచిన తిమ్మరుసు మహామాత్యుఁడు నిత్యస్మరణీయుఁడు.

సామాన్యముగ మహాత్ములందఱుఁ జిన్నతనమున దారిద్ర్యమును, గష్టములను ననుభవించినవారే. ఏయండయు లేక, యక్కడఁబడి, యిక్కడఁబడి, యనేకావస్థల పాలై, యాత్మప్రతిభతో నాధిక్యము పడసినవారే పెరిఁగి, పెద్దవారైన తరువాత లోకానుభవము కలిగి, యనేకుల యాదరణకుఁ బాత్రులు కాఁబోవుదురు కాఁబోలు! తాము స్వయముగఁ గష్టములు పడినవారే, పరులకష్టముల నర్థము చేసికొనఁ జాలుదురు. అగర్భశ్రీమంతుల కాఁకటితో నకనకలాడు నకించనుల యవస్థ లెట్లనుభవవేద్యము లగును! అందులకే యనుభవజ్ఞులైన యమాత్యుల యాజ్ఞాబద్ధులైన యధిపుల సామ్రాజ్యములే యౌన్నత్యమునందఁ గల్గినవి; అట్లుకానివి, యతిశీఘ్రకాలములోనే యస్తమించినవి. అట్లే - విజయనగర సామ్రాజ్యోన్నతికిని దిమ్మరుసు మహామాత్యుని లోకానుభవము మూలము. ఆలోకానుభవమునకు నతని చిన్ననాఁటి యవస్థాపరంపరయే హేతువు

తిమ్మరుసుది బ్రాహ్మణవంశము. క్షత్రియవంశ మని కొందఱూహించిరి. అట్లూహించుట కవకాశము లేక పోలేదు. ఇతనిపేరు తిమ్మనయే. పేరిచివర నతుకంబడిన 'అరుసు' శబ్దము 'రాజు' శబ్దమునకుఁ గ్రాంథికమగు బర్యాయపదము. ఇతని పినతండ్రి యొకఁడు తిమ్మరాజు కూడ నుండెను. అంతమాత్రముననే క్షత్రియుఁ డనుకొన రాదు. సామాన్యముగ క్షత్రియులు మంత్రిపదవియం దుండినదిలేదు. బ్రాహ్మణులలోను రాచకార్యములు చేయు లౌకిక నియోగుల పేరునకు "వీరరాజు-పేరరాజు" అని రాజుశబ్దముండుట యానాఁటికిని నేఁటికిని ప్రసిద్ధమే. మఱియు, మాదయగారి మల్లనచేత 'అలువేలవంశవార్ధి పూర్ణచంద్రమా' అనియు, ఒక శాసనమునందు 'సాళ్వ తిమ్మనృపతిః ప్రాదాద్ద్విజన్మాగ్రణీః' అనియు నొడువఁబడి యుండుటచేతను నితఁడు బ్రాహ్మణుఁడనుటకే సందియము లేదు. వీరిది సాళువవంశము. కౌండిన్యస గోత్రము. ఇతని పితామహుఁడు వేమరాజు, తండ్రి రాచిరాజు. ఇతని తాత తండ్రులు కూడ సాళువవంశీయులైన రాజులకడ మంత్రులుగ నుండిరి. మల్లికార్జున రాయలకాలమునఁ గొండవీడు—నుదయగిరి రాజ్యములను గజపతు లాక్రమింపఁగా, రాచిరాజు తన యైశ్వర్యము నంతయుఁ గోల్పోయి, కుటుంబయుక్తముగఁ జంద్రగిరి రాజ్యమునకు వలసపోయెను. అచ్చటనే క్రీ. శ. 1460 సం. ప్రాంతమునఁ దిమ్మరుసు జన్మిం

చెను. ఈతనికి గోవిందరాజను సోదరుఁడును, కృష్ణమాంబ యను సోదరియు నుండిరి. సోదరిని సాళ్వ-నరసింహరాజు నొద్దఁ బ్రధానామాత్యుఁడైన, నాదిండ్ల-చిట్టి గంగన్న కిచ్చియుండిరి. బాల్యమునందే తల్లిదండ్రులఁ గఱువుచేసి కొన్న తిమ్మన గోవిందు లిరువురును దనువుసంధ్యలు లేక కొంతకాలము స్వేచ్ఛగాఁ దిరుగుచుండిరి.

ఒకనాఁడు తిమ్మన యెండప్రొద్దున నాఁకట నలసి, యొక్కఁడనే యొక చెట్టుక్రింద నిద్రించుచుండ, నొక కృష్ణ సర్పము తన పడగనువిప్పి, యతనికి నీడ పట్టుచుండెనఁట. అది యొక సిద్ధుఁడుచూచి, యాతని లేపి, 'నీవు మహాత్ముఁడ వగుదు'వని చెప్పి పోయెనఁట. నాఁటినుండి యతనికి మనః పరివర్తనము కలిగెను. దాననిఁకఁ గాలము వ్యర్థపుచ్చక, విద్యాభ్యాసము చేయవలెనని బుద్ధి పుట్టెను. అన్నదమ్ము లిరువురు నుపాధ్యాయుల నాశ్రయించి, వ్రాఁత, చదువు, గణితము, నేర్చుకొనుటయేగాక, సంస్కృతాంధ్రముల యందుఁ జక్కని పాండిత్యమును గడించిరి. తిమ్మన సోదరుని కంటె బుద్ధిసూక్ష్మత గలవాఁడు. వస్తుతత్త్వమును, మనుష్య స్వభావమును, బాగుగఁ బరిశీలించువాఁడు. శరీర వ్యాయామమొనర్చి, యుద్ధసాధనములందు బాగుగఁ బరి శ్రమ చేయుచుండెను. "తియ్యని విలుకాఁడ వయ్యా తిమ్మరు సయ్యా" అను వాక్యమును బట్టి సురూపము గలవా-

డనియుఁ దెలియుచున్నవి. పదపడి, పండితులకడఁ జేరి, వినయవిధేయతలతో మెలఁగుచు, శుశ్రూషించి, యప్పటికిఁ జుట్టుపట్టుల నీరలే మేధాశక్తి-బుద్ధి కౌశలము - శాస్త్ర వైదగ్ధ్యము కలవారని పేరు మ్రోసి యుండిరి. వీరి యీ ప్రశస్తి చిట్టిగంగామాత్యు నాకర్షించెను. అతఁడు వీరి రువురినిఁ జేరఁదీసి, విశేషముగఁ దిమ్మన నాదరించుచుఁ, దనదివాణమున లేకరులుగా నియమించెను. వారు తమ విధిని సక్రమముగ నిర్వర్తించుచు బైయధికారుల మన్ననలకుఁ బాత్రు లగుచుండుటకు గంగనామాత్యుఁడు గడుం గడు నలరి. తిమ్మనకుఁ దానే స్వయముగ రాజనీతి-రాజ్యాంగ తంత్ర-మంత్రనిర్వహణము లాదిగ నర్థశాస్త్రము సమగ్రముగ బోధించెను. కౌటిలీయార్థశాస్త్రము - కామందకుని నీతి శాస్త్రములందలి రహస్యములు తిమ్మనకుఁ గరతలామలకము లయ్యెను. చిట్టిగంగన తాను వృద్ధుఁడై నందున ''హైందవ ధర్మరక్షణార్థమై స్థాపితమైన యీసామ్రాజ్యమును నాశము నొందకుండఁ జూచుకొమ్ము. నీ వానర్ప వలసిన విధ్యుక్త ధర్మ మిదియే యని యెఱుంగుము. నీ బొందిలోఁ బ్రాణమున్నంతవఱకు దీనిని మఱవకుము.'' అని తిమ్మనకు నుపదేశించెను.

తిమ్మయ పౌత్త్రుఁడును-ఈశ్వరరాజు పుత్త్రుఁడును నగు తుళువ నరసరాజు మన తిమ్మరుసు యొక్క ప్రతిష్ఠ

విశేషము విని, చిట్టిగంగనామాత్యుని ప్రేరేపణమునఁ దన యొద్ద నాతనిని ముఖ్యమంత్రిగ నియమించుకొనెను. ఆకాలమునఁ గర్ణాటక సామ్రాజ్యమును బరిపాలించుచున్న విరూపాక్షరాయలు భోగలాలసుఁడును, దుర్వ్యసనాసక్తుఁడునై, జనకంటకుఁడుగ నుండెను. అదే తమకు మంచియదను నని సామంతరాజు లెల్లరు కప్పము కట్టుట మాని, యెవరంతకు వారు స్వాతంత్ర్యము ప్రకటించుకొనిరి. పశ్చిమసముద్రమందలి రేవు లన్నియుఁ బరాధీనము లయ్యెను. కృష్ణాతుంగభద్రల మధ్యదేశ మంతయుఁ దురుష్కు లాక్రమించుకొనిరి. దీని నంతయుఁ జూచి సహింపఁ జాలక, విరూపాక్షుని పెద్దకొడుకుఁ దనతండ్రినిఁ దనచేతులతోఁ జంపెను. ఆ మీఁద వాని తమ్ముఁడు వానిని జంపి రాజయ్యెను. ఈ రాజకీయ విప్లవమును గాంచి, బహామనీ సుల్తాను తా నొక్క గ్రుక్క నీసామ్రాజ్యమును మ్రింగఁ జూచుచుండెను.

అట్టితఱి - తిమ్మరుసు - చిట్టిగంగన యుపదేశమును మననము చేయుచుండినవాఁడు కావున, హైందవ సామ్రాజ్యము నశించిపోవుననియు, నార్యధర్మములు తలక్రిందులౌననియు, దీర్ఘముగ నాలోచించి, "పూర్వము వేనునిఁ బ్రజలు పదభ్రష్టుఁ జేసినట్లు-మనము నీకర్ణాటప్రభునిఁ దొలఁగించి, సాళ్వనరసింహ భూపాలుని సార్వభౌమునిగ నొనర్చుట లెస్స' యని నరసరాజునకు బోధించెను. అతఁ

డును దాని కంగీకరించి నరసింహ భూపాలునికి సందేశ మంపెను. నరసింహ రాజు సందేశమువిని, విద్యానగరము పై దండయాత్ర కాయత్తమై వెడలుటకుఁ దనసైన్యా ధ్యక్షుఁడైన తుళువ-నరసరాజున కాజ్ఞాపత్ర మంపెను.

నరసరాజును, దిమ్మరుసు సలహా ననుసరించి, యున్న ట్టుండి, యుద్వేత్తుగ సమస్త సైన్యముతో విద్యానగరము పై దాడివెడలి ముట్టడించెను. విద్యానగరపు దండనాయ కులకుఁ దాము వచ్చిన ప్రయోజనమును గూర్చి తెలిపెను. అనేకులకుఁ గానుక లర్పించెను. పురమునఁ దమ్ముద్దగించు వారు లేనట్లు సామదానభేదములతోఁ జక్కఁబఱచు కొనెను. పురమునకుఁ, బ్రజలకు, నించుకంతయు నష్టము కలిగింపక సేనలతోఁ గూడఁబుర వీథుల నూరేగి, రాజభవ నమును సమీపించెను. అప్పటికి రాజు నంతఃపురములో భోగలాలసుఁడై యుండెను. ఇఁకఁ దనదగ్గఱకు శత్రువులు వత్తురన్నప్పు డాతఁడు భయపడి, ప్రాణరక్షణార్థము దిడ్డి కంతఁ బడి మందిరమును, నగరమును విడిచి, పాఱిపోయెను. నరసనాయఁడట్లు శ్రమ లేక విద్యానగరమును స్వాధీన పఱచుకొని, సాళ్వ-నరసింహరాయనికి వర్తమాన మంపెను. అతఁడు వచ్చి, క్రీ. శ. 1486-87. సం. లోఁ గర్ణాట సామ్రాజ్య సార్వభౌముఁ డయ్యెను. సామంతులు, ప్రజలు నాతని రాచఱికమున కామోదించిరి. తిమ్మరుసు తుళువ-

నరసరాజునకు మంత్రి యను పేరే కాని, విద్యానగరమున నుండి, యాతఁడే రాజకార్యములను నిర్వహించుచుండెను.

కొంతకాలమునకు సాళ్వ - నరసింహరాయఁడు స్వర్గస్థుఁ డయ్యెను. అతని పెద్దకుమారుఁడగు తిమ్మరాయనిఁ బట్టాభిషిక్తుని గావించి, తుళువ-నరసరాజే తిమ్మరుసు సాహాయ్యమున విద్యానగర సామ్రాజ్యచక్రము నవక్రముగఁ ద్రిప్పుచుండెను. అది చూచి యోర్వఁజాలక, యొకదళవాయి, బాలప్రభువును రహస్యముగఁ జంపించి, నరసరాజున కపవాదు కల్పించెను. అప్పుడు తిమ్మరుసు నరసింహుని ద్వితీయపుత్త్రుని-ఇమ్మడి-నరసింహరాయఁడను పేర సింహాసన మెక్కించి, యా యపవాదును బోఁగొట్టెను. కాని, యాదళవాయి నరసరాజుపై ద్వేషము విడువక, యాబాలరాజు స్నేహము సంపాదించి, నరసరాజును సాగనంపుటకై ప్రయత్నము చేయుచుండెను. అది తిమ్మరుసు గ్రహించి, యాబాలునకు హితబోధ చేసెను; కాని, యది ప్రయోజనకారి కాలేదు. ఆపై వేఱొక తంత్రము పన్నవలసి వచ్చెను. తిమ్మరుసు నరసరాజును వెంటఁ బెట్టుకొని, కారణాంతరమునఁ బోయినట్లు పెనుగొండకుఁ బోయి, యచ్చట సైన్యమును గూర్చుకొని రహస్యముగ విద్యానగరమునకు వచ్చి, ముట్టడివేసి, "మా యన్నను జంపించిన దళవాయిని జంపింతువా? లేక, రాజ్యమును విడిచెదవా?"

అని యీ బాలరాజునకు సందేశ మంపించెను. అందులకా బాలప్రభువు భయపడి, పశివాయి శిరమును నతికించి తిమ్మరుసు నెదుటఁ బెట్టించెను. అంతట మొట్టడి చాలించి, బాలుని మన్నించెను. అంతే కాక, యిమ్మడి - నరసింహ రాయనిఁ గొంత సైన్యముతోఁ బెనుగొండలో నుంచి, తుళువ - నరసరాజే తిమ్మరుసు సాహాయ్యమున రాజ్యమును బరిపాలించుచుండెను.

విజాపురము సుల్తాను ఆదిల్ షాహాకుఁ బ్రత్యర్థియైన కాశిం బరీదు, తనకు సాహాయ్యము నిమ్మని నరసరాజును ప్రార్థించెను. ఆ సమయమునఁ గృష్ణా తుంగభద్రల నడుమ నుండు ముదిగల్లు - రాయచూరు దుర్గములను నరసరాజుచేఁ దిమ్మరుసు గెలిపించెను. సాళువ - నరసింహుని కాలము నందే మహా మండలేశ్వరుఁడైన కోనేరి నాథుఁడు తిరుచినాపల్లి మండలమునకుఁ బరిపాలకుఁడుగా నియమింపఁ బడియుండెను. అతఁడు శైవుఁడై నందున శ్రీరంగ దేవాలయమునందలి వైష్ణవ ధర్మకర్తల నానావిధముల బాధించుచుండెను. ఆ వార్త తిమ్మరుసు విని, వాని నడఁచుటకు నరసరాజును బ్రేరేపించి, నాగమ నాయని మఱికొందఱను బంపి, కోనేరి నాథుని గర్వమడపించి, ప్రజలయభిమానమును జూఱఁగొనునట్లు చేసెను. విజయనగర ప్రాకార దుర్గములబలపఱచి, శత్రువుల కభేద్యములుగఁ జేయించెను.

తిమ్మరుసు జీవితమున నిది పూర్వభాగమని చెప్ప వచ్చును. కృష్ణ దేవరాయల జననమునుండి యుత్తరభాగ మారంభ మయినది. ఈ తొలి ఘట్టమున కంటె రెండవ ఘట్టమే-తిమ్మరుసు ప్రతిభా వికాసమునకు, నఘటన ఘటనా సామర్థ్య ప్రదర్శనమునకు, నతనికీర్తి ప్రతిష్ఠల సంపాదన మునకు, ముఖ్యముగ నాంధ్రదేశ చరిత్రకే ప్రాముఖ్యము వహించిన దని నొక్కి వక్కాణింప వచ్చును. పూర్వరంగ మునఁ జెట్టి గంగనామాత్యుని యుపదేశములును, దిమ్మ రుసు మనస్సునంగల యున్నతాశయములును, ఆంధ్ర సామ్రాజ్యలక్ష్మి కలవరింప వలసిన యమూల్యావసరములు నెన్నియో కొఱవడి యుండెను. అందులకు హేతువు సమర్థుఁ డయిన ప్రభువు దొరకకుండుటయే. ఆ కొఱంతల నన్నిటిని దిమ్మరు సుత్తరరంగమునఁ బూరింపఁ గలిగెను. రాజ్యము నకు - రాజు, మంత్రి యనువా రిద్దఱును రెండుపక్షములు. ఏ యొక్క పక్షము మాత్రము బలవత్తరమై యున్నను సం పూర్ణాదర్శముల సాధింప వలను కాకుండును. అదియుఁ గాక, పరిపక్వదశకు సాధన సంపత్తి యంతయు సమగ్రముగ సమకూరి యున్నను, సరియైన సమయము సయితము సంద ర్శింప వలయును. తిమ్మరుసునకు నా సమయము కృష్ణరా యల రూపమున నావిర్భవించెను.

తుళువ - నరసరాయలకుఁ దిప్పాంబయందు వీర నరసింహ దేవరాయలును, నాగాంబయందుఁ గృష్ణదేవ

రాయలును, ఓబాంబికయందు - అచ్యుత రాయఁడు - రంగరాయఁడు ననువారును, జన్మించిరి. "పుట్టంగనే తెలియును బూఁబిందె లక్షణ" మన్నట్లు కృష్ణ దేవరాయల యందు భావి శుభసూచనలు కన్పట్టుచుండెను. ఆ ముఖవర్చస్సు - ఆ విశాల ఫాలము - ఆ యాకర్ణాంతములైన యరుణరేఖా వికాసనయనములు-ఆ విస్తృతవక్షము-ఆ యాజాను బాహుసంపద - ఆ బుద్ధికుశలత - ఆ భావ గాంభీర్యము మొదలగు సాముద్రికములు గనుఁగొని, చిన్ననాఁడే యీతఁడు నా యాశయ పూరణమున కనువైనవాఁడగునని తిమ్మరుసు నిశ్చయించుకొనెను. ఈ విషయము లెవరికిని నర్థము కాలేదు; తిమ్మరుసు వెల్లడింపను లేదు. కృష్ణరాయని పోషణమునందు మాత్రము మహామంత్రి తిమ్మరు సొడలెల్లఁ గన్నులు గలిగి యుండెను. ఆ మంత్రి వైఖరిచూచి తిప్పాంబిక, 'కృష్ణరాయనిఁ మదిముట్టించిననే గాని, నా కుమారునకు రాజ్యప్రాప్తి లే'దని తలంచి, వానికి విషప్రయోగము మొదలగు దుష్ప్రయత్నము లెన్నెన్ని యో చేయించెను. అంతఃపురమునఁ దుమ్మినతుమ్ము - దగ్గినదగ్గు. నప్పటి కప్పుడు కనుగొనుచున్న తిమ్మరుసు, శ్రీ కృష్ణుని నా యాపదలవలనఁ గాపాడి, తనయింటియందే యుంచుకొని, విద్యాబుద్ధులు గఱపుచుండెను. కృష్ణునకుఁ దిమ్మరు సన్నఁ జంద్రికంటె నెక్కుడు భక్తి. అతని 'నప్పాజీ' యనియే పిలుచుచుండెను. ఆయన మాటయే వేదవాక్యము. తన్నుం

తో ప్రేమించుచున్నను నాయన యనిన సింహాస్వప్నము. ఇట్లు కృష్ణదేవరాయలు నయము - భయము కలిగి, పదు నెనిమిదేండ్ల ప్రాయము వచ్చునప్పటికిఁ దిమ్మరుసు వలన సంస్కృతాంధ్ర కర్ణాట భాషలయందుఁ జక్కని పాండిత్య మానుగడించి, సాము గరడీలు నేర్చి, యశ్వారోహణ దక్షత, ధనుర్వేద నిపుణతఁ గలిగియుండెను. రాజనీతి - దండనీతి మొదలగు రాజ్యాంగతంత్రము లతనిచే స్వయముగ బోధింపఁ బడి, యాతఁడు సకలకళాపరిపూర్ణుఁ డయ్యెను. చదువునకుం దగిన సౌశీల్యసూతనియం దమరి, ప్రజారంజకుఁడై. ప్రవ ర్తించుచుండెను. క్రీ. శ. 1505-వ వత్సరమునఁ దనపుత్త్రుల మంత్రియగు తిమ్మరుసు చేతిలోఁ బెట్టి, తుళువ - నరసరాజు దివంగతుఁ డయ్యెను. అంత వీరనరసింహరాయఁడు సింహా సన మాక్రమించెను. కాని, యాతని రాచఱికము సక్రమ ముగ సాగలేదు. సామ్రాజ్యమునఁ గల్లోలములు చెల రేఁగెను. మహామాత్యుని మంత్రము ననుసరించి, వీరనరసింహుఁడు తీర్థయాత్రి మిషతో, దక్షిణ దిగ్విజయ యాత్ర దయప్రద ముగ నెఱవేర్చెను. కృష్ణదేవరాయలును, వీరనరసింహుని యానతినిఁ, దిమ్మరుసు ననుమతినిఁ దలఁదాల్చి. సైన్యసమే తుఁడై, విజయయాత్రకు బయల్వెడలెను. దాని ఫలితముగ- ఉమ్మత్తూరు. శివసముద్రము, శ్రీరంగపట్టణము మొదలగు దుర్గములు వశమయ్యెను. కప్పముక్రిందఁ గోటిద్రవ్యము బొక్కసమునకుఁ జేర్చెను. కల్లోలములు శాంతించెను. వీర

నరసింహుఁడును సంపాదించిన దేశమును జక్కఁ బఱచుకొని సామ్రాజ్యమును స్థిరపఱచు కొనుటయందు నిమగ్నుఁడై, గజపతుల - అశ్వపతుల జోలికిఁ బోక, జాడ్యగ్రస్తుఁడై యవసానదశయం దుండెను. అప్పుడాతఁడు తిమ్మరుసుతో, "అమాత్యవర్యా! మీరు నా యనంతరము నా కుమారుఁడగు తిరుమలదేవరాయలనే సింహాసన మెక్కింపవలయును. ఊరక తలయూఁచినఁ జాలదు. కృష్ణదేవరాయల కన్నులు పెఱికించి నాకుఁ జూపినఁగాని, నా ప్రాణములు సుఖముగఁ బోవు. నా మీఁద భక్తి కలదేని యట్లు చేయుఁడు" అని యాజ్ఞాపించెను.

ఇప్పుడు తిమ్మరుసునకుఁ గ్లిష్టసమస్య యేర్పడెను. బ్రదికినంత కాలము రాజునకు విధేయుఁడై యవసాన కాలమున నాతనికోర్కె చెల్లింప నిరాకరించి రాజధిక్కారము సేయవలయునా? లేక-చిన్ననాఁటనుండి తన పుత్త్రుని కంటె నెక్కుడుగఁ బ్రేమించి, తన యాశయముల నాతని వలన నెఱవేర్ప వలయునని కొండంత యాశపెట్టుకొన్న కృష్ణదేవరాయని కన్నులు పెఱికించి యాతని జీవితము బుగ్గిచేసి, తన మనసును తానే చంపుకొన వలయునా? రెంటికిని బాధలేకుండ నొకయుక్తి పన్నెను. కృష్ణుని కీ వార్త నెఱిఁగించి యాతనిఁ దనయింట సంగుప్తపఱచి, మేఁకకన్నులు పెఱికించి తెచ్చి, మరణశయ్యపై నున్నరాజు

నకుఁ జూపించెను. అవి కృష్ణరాయల కన్నులే యనుకొని వీరనరసింహుఁడు తృప్తిగఁ బ్రాణములు విడిచెను. అతని మరణానంతరము శ్రీకృష్ణదేవరాయలను జక్రవర్తిగాఁ బ్రకటించెను.

తిమ్మరుసు, క్రీ. శ. 1509 సం. ఫిబ్రవరి 4 వ తేది శ్రీకృష్ణరాయ పట్టాభిషేక మహోత్సవ మతివైభవముగఁ జరిపెను. సామంతరాజు లనేకులు స్వయముగ వచ్చి సందర్శించిరి; కొందఱు పెక్కు-కానుక లంపిరి. ఆతని రాచఱికము సర్వజన సమ్మతమై యుండెను. ఆ తరువాత వీరనరసింహరాయని పుత్త్రుఁడైన తిరుమలరాయని, నచ్యుతరాయనిఁ జంద్రగిరి దుర్గమున నుంచి, వారి రక్షణమునకుఁ గొంతసైన్యమును, జీవనార్థము కొంతరాఁబడియుఁ, గృష్ణరాయలచేఁ గల్పించి, యాతనిని జనస్తుతికిఁ బాత్రము గావించెను. అంత శ్రీరంగపట్టణాధీశుఁడయిన వీరశ్యాముని పుత్త్రిక యగు తిరుమలాంబను, జిన్నాంబను నాతనికిఁ బరిణయము చేసెను. నాఁటినుండి రాజరక్షణమునం దప్రమత్తుఁడై తిమ్మరుసు మెలఁగుచుండెను. శత్రురాజుల బోధనలకు, లంచములకుఁ బెద్దసామంతులు లోఁబడి రాయలపైఁ గుట్రచేయఁ బూనిన సంగతి మంత్రి కనిపెట్టి, వారినిఁ దొలఁగించి, యాస్థానముల విశ్వాసపాత్రులయిన చిన్నవారి నుంపించెను. సామంతుల రక్షణలోనున్న కొంతభాగము

సైన్యమును రాయల పాలనక్రిందికిఁ దీసికొని వచ్చెను. ముప్పది యారువేల గుఱ్ఱపుదళమును, నెనిమిదివందల యేనుఁగులును స్వయముగా రాయఁడు పోషించునట్లు చేసెను. విజయదశమినాఁడు రాయఁడు సైన్యమును స్వయముగఁ బరిశీలించి, బహుమానము లిచ్చునట్లు నేర్పాట్లు కావించెను. పట్టాభిషేక మైనతరువాత రెండు సంవత్సరములు కోట బలపఱచుకొనుట యందును, సైన్య సమీకరణమునందును వినియోగించెను.

రాయ లీ రెండు సంవత్సరములందును విద్యాకవితాగోష్ఠి జరుపుచుండెను. అందులకును దిమ్మరుసు భాషాపక్షపాతమును గవితాభిరుచియుఁ బ్రధానకారణములు. తిమ్మరుసు పాండిత్యమునకు నగస్త్యేశ్వర విరచితమైన సంస్కృత బాలభారతమునకు నితఁడుచేసిన వ్యాఖ్యయే గొప్పనిదర్శనము. పెద్దన, తిమ్మనాది కవులు కవితాగోష్ఠికిని, బొడ్డుచర్ల - తిమ్మన చతురంగగోష్ఠికిని, రాయలకు జతపడుటకుఁ దిమ్మరుసు ప్రభావమే ప్రధానము.

ఈ రెండు సంవత్సరముల కాలములోఁ దిమ్మరుసు బొక్కసము వృద్ధిగావించి, సైన్యము సాయత్తము చేసికొని పూర్వదిగ్విజయ యాత్రకు రాయనిఁ బ్రోత్సహించెను. తానే సర్వసైన్యాధ్యక్షపట్టము వహించెను. తాము నగరమున లేని తఱిఁ దనయన్న గోవిందరాజును నగరరక్షకుఁడుగా నియ

మించి, యాతనికి లక్షసైన్యమును సహాయముగా నొసం గెను. దండువెడలు సైన్యమును రేదు విభాగములు కావించెను. ఒక్కొక్క విభాగమునకు ముప్పదివేల కాల్బలము, నాలుగువేల గుఱ్ఱపుదళము, నిన్నూఱేనుఁగులు నుండునట్లు నియమించెను. ఆయేదు భాగములకుఁ దమకు విశ్వాస పాత్రులైన సామంతుల నధ్యక్షులుగాఁ జేసెను. ఇట్లు సకల సైన్యసమేతుఁడై రాయలతోఁగూడి 1513-వ సంవత్సరమున, నొక శుభముహూర్తమునఁ, బూర్వదిగ్విజయ యాత్రకుఁ దిమ్మరుసు వెడలెను. వెంటఁ గవులు - పురోహితులు - గురుజనములు - విద్వద్వరేణ్యులు-నరిగిరి. వారి విజయ యాత్రకు నుదయగిరి ప్రథమాహుతి యయ్యెను.

అది ప్రతాపరుద్ర గజపతి స్వాధీనములోనిది. గజపతి పినతండ్రి తిరుమల కాంతరాయఁడు పదివేలకాల్బలము, నాల్గువందల గుఱ్ఱపుదళమును, దుర్గములోనికిఁ జేర్చుకొని, దుర్గమును సంరక్షించుచుండెను. ఆ దుర్గమున కొక చిన్న త్రోవ తప్ప వేఱుమార్గములు లేవు. రాయలు - తిమ్మరుసు కోటను ముట్టడించిరి. అంతలో గజపతి లక్షసైన్యము పంపెను. కాని, యంతకు ముందే శత్రుసైన్యము ముట్టడించియున్నందున లోని వారి కది యుపయోగపడలేదు తిమ్మరుసు, రాయలను, రాయసము కొండమరుసయ్యను, వాని సైన్యమును దుర్గమును బట్టుకొమ్మని నియమించి,

తక్కిన సైన్యముతో గజపతిసైన్యము నెదుర్కొని ఘోర యుద్ధము నొనర్చుచుండెను. కొండమరుసయ్య పదునెనిమిది నెలలు ముట్టడించినను దుర్గము స్వాధీనము కాలేదు. తుదకుఁ గొండలు పగులఁగొట్టి బాటల నేర్పఱచి, లోనికిఁ బోయి, శత్రుభటుల సంహరించి, దుర్గమును స్వాధీనము చేసికొనెను. దానికి రాయలు సంతసించి, కొండ మరుసయ్యను ఏకధురంధర ధౌరేయునిగా నియమించి, యాతనికిఁ గొంతసైన్యము సహాయముగనిచ్చి, తాను దక్కిన సైన్యముతోఁ దిమ్మరుసును గలిసికొనఁ బోయెను. ఉదయగిరి ముట్టడి మొదలు, రాయల సైన్యములకు, గజపతిసైన్యములకు యుద్ధము రెండు సంవత్సరములు జరిగెను. తిమ్మరుసు సైన్యము ముందునకుఁ బోవుచుండఁగ, గజపతిసైన్యములు వెనుకకుఁ దొలఁగుచుండెను. కొండవీటి వీరభద్ర గజపతి తన సేనలతో రాయలసైన్యమును దాకి, నిలువంజాలక, కోటలోనికిఁ బారిపోయి, దాఁగుకొనెను. తిమ్మరుసు గజపతిసైన్యములను దఱుముచుఁ బోయి, యద్దంకి - వినుకొండ - బెల్లముకొండ - నాగార్జునకొండ - తంగేడు - కేతవరము మొదలగు వానిని జయించెను. క్రీ. శ. 1515-వ వత్సరమునఁ దిమ్మరుసు కొండవీటిని ముట్టడించెను. వెనుకనుండి వచ్చుచున్న గజపతిసైన్యము నెదిరించుటకై రాయలఁ బంపెను. రాయలు తక్కిన సేనలతోఁ గృష్ణానదీ ప్రాంతమున గజపతిసైన్యమును మార్కొని తీవ్రముగఁ బోరెను.

రాయలు కృష్ణనుదాఁటి, గజపతి నోడించి, తఱిమెను. తిమ్మరుసు రెండు మాసములకుఁబైగా ముట్టడిచేసి, క్రీ. శ. 1515 జూన్ నెలలోఁ గొండ వీటిని స్వాధీనపఱచుకొని, వీరభద్రుని, నతని సామంతులను జెఱఁగొనెను. చెఱఁగొన్నవారు విజయనగరమున కంపఁబడిరి. కొండ వీటికిఁ దిమ్మరుసు మేనల్లుఁడు - నాదిండ్ల - అప్పామాత్యుఁడు - పరిపాలకుఁడుగా నియమింపఁబడెను.

రాయ లంతటితో నాఁగక, యింకను ముందునకు నడచి, రాజమహేంద్రవరము - మన్నెసంస్థానములు - పొట్నూరు - జయించెను. పొట్నూరికడ జయస్తంభమొకటి ప్రతిష్ఠింపఁబడెను. ఒడ్డాది మసియొనర్చి, సింహాచలస్వామిని సందర్శించి, రాయలసైన్యము కొంత విశ్రాంతి తీసికొనియెను. అంతలో గజపతిసైన్యములు కంటికిఁ గానరాకుండఁ బలాయన మయ్యెను. దానితోనైనను రాయలకు సంతృప్తికలుగలేదు. తిమ్మరుసు వలదనుచున్నను గజపతి నివాసమగు కటకపురికి సైన్యము నడిపించెను.

గజపతి సామంతులు పదునాఱుగురు పాత్రులును తమ సైన్యములతో రాయలసైన్యము నెదిరించి, పోరఁ దొడఁగిరి. అది యరణ్యమయ ప్రదేశము - మీఁదుమిక్కిలి రాయలసైనికు లాయాసగ్రస్తులు. దీనికిఁ దోడు రోగములుకల్గి చాల నష్టమై రాయల విజయేచ్ఛ సంశయా

స్పదమయ్యెను. అత్తఱి రాయలు తిమ్మరుసుతో, "మీ మాటవిననికిది ప్రాయశ్చిత్తము. నన్ను క్షమింపుడు. ఇత్తఱి మనగతి యాలోచింపుడ"ని నుడివెను. అందులకు మంత్రియు, "విచారపడకుము. ఇంతకాఁగలదని నేమున్నే నిశ్చయించితిని. ఇప్పుడు కేవలము యుక్తిచేతనే మనము సాధింపవలయును. నీవూరక చూచుచుండుము. నీ క్లిష్ట సమస్య నెంతసులభతరముగ నివారింపఁ దగునో" అని రాజుతోఁ బలికెను. పలుకుటయే తడవుగా నాతఁడు పదునాఱుగురు పాత్రులకు వేర్వేఱ లేఖలు వ్రాసి. గూఢముగ సేవకులతో వారికిఁ బంపెను. ఆ సేవకులను గజపతిగూఢచారులు పట్టుకొనిపోయి, రాజుముందర నిలిపిరి. అతఁడు వారియొద్దనున్న లేఖలు విప్పి చదివించెను. వానియందలి పద్ధతి యిది: "శ్రీ. శ్రీ. శ్రీ. కృష్ణదేవరాయలవారు మీ పద్ధతికి సమ్మతించిరి. మీరు చెప్పినట్లు రేపు గజపతిని మాకుఁబట్టి యిత్తురేని, మీ రడిగిన దానికంటె మిక్కిలిగా, గ్రామములు, రత్నాభరణములు, మీ యధీనముచేయఁబడును. ప్రకృతమున కివి మీకు బహుమానములు" అని యుండెను. లేఖల వెంటఁగొన్ని వస్త్రాభరణములును వారికడ నుండెను. వానిఁ జూడఁగనే గజపతికిఁ దనసామంతులు శత్రువులకు లొంగినట్లు విస్పష్టమయ్యెను. 'ఇఁక నేను శత్రులచేతఁ బడుదు'నని భీతిల్లి, యెవరికిని దెలియకుండ నాతఁడు నగరు విడిచి, దూరదేశమునకు రహస్యమార్గ

మునఁ బాతిపోయెను. మఱునాఁడు యుద్ధరంగమున గజపతి కానరానందునఁ బాత్రులు రణము చాలించి, విచారించుచుండిరి. ఆ సమయమునఁ దిమ్మరుసు గజపతి దాఁగుకొన్న స్థలము నెఱకికొనిపోయి, యాతనితో సముచితముగ మాట్లాడి యతని కూఁతురగు తుక్కాంబను రాయల కిచ్చునట్లును, నంతతో నిరుపక్షముల వారును యుద్ధము విరమించునట్లును నేర్పాట్లు చేసికొని వచ్చెను. అట్లే గజపతి తన కూఁతును రాయలకిచ్చి పెండ్లి చేసెను. ఈ సందర్భమున మరియొక యైతిహ్యము కలదు. తుక్కాంబ రాయలను మనసార వరియించి నప్పటికిని, దల్లియొక్క ప్రేరేపణమునఁ బడుకటింటిలో రాయలు నిద్రాసక్తుఁడయి యున్నతఱి వధియింప నుండఁగా, దానిని దిమ్మరుసు ముందే గ్రహించి, యామె యుద్యమమునకు విఘాతము కలిగించెననియు, దాన, రాయల కామెపై విరోధభావము కలుగఁగా, యాథార్థ్యమును వెల్లడించి, యన్నపూర్ణ యాత్మ నైర్మల్యము నుగ్గడించి, వారిరువుర ప్రేమాంకురములకుఁ గలిగిన విఘాతములఁ బాపఁగోరి, ద్రోహము చేసెననియుఁ బలువుర వాడుకలో నున్నది. రాయలు తుక్కాంబను వివాహమై యుండుటకుఁ బ్రతిఫలముగ రాజమహేంద్రమువఱకుఁ గల దేశమును గజపతి కొసంగి, క్రీ. శ. 1516–వ వత్సరమునఁ బూర్వ దిగ్విజయయాత్రను ముగించి, స్వస్థానముఁ జేరెను. తిమ్మరుసు యుక్తితోనే రాయలు పాయదనుండి

రక్షింపఁబడెను. మున్ముందు రెండు రాజ్యములకుఁ బోరాటములు లేకుండ, బాంధవ్యము సంభవించెను. రాజధానిని జేరిన కొంతకాలమునకే రాయలు తిమ్మరుసు నాజ్ఞతో నాదిల్‌షాహాను బరాజితునిఁజేసి, మున్నతఁడు కొన్న రాచూరు ముదిగల్లు దుర్గములను మరల రాఁబట్టు కొనెను.

తిమ్మరుసు విజయనగరమునఁ బెక్కు సంవత్సరములు వసించి, కృష్ణదేవరాయని ప్రాపునఁ, జిట్టిగంగ నామాత్యుని యుపదేశములను బొల్లుపోకుండ నెఱవేర్చెను. ఇతని కాలమున నాంధ్రసామ్రాజ్యము కటకమునుండి కన్యాకుమారి వఱకు వ్యాపించెను. సంస్కృతాంధ్ర కర్ణాటభాష లభివృద్ధిగాంచఁ గల్గెను. ప్రజలకు నీటి వసతులు, వ్యవసాయ సౌకర్యములు విఱివిగఁజేయఁ బడెను. విజయనగరము విస్తీర్ణమునందును, వైభవమునందును నమరావతిఁ దలఁ దన్నినిక్కెను. శైవవైష్ణవ జైనాది సర్వమతములు పోషింపఁబడినవి. విదేశములతో వ్యాపారములు విఱివిగ సాగింపఁబడియెను. వేయేల ? విజయనగర సామ్రాజ్య ప్రతిష్ఠకును, కృష్ణదేవరాయల కీర్తి వ్యాప్తికిని, తిమ్మరుసే ముఖ్యహేతువనను, నా రెంటికి నాతఁడే మొదుగడయు నన్నఁ జాలును. భారతీయ మహామంత్రులెందఱో కలరు. అందఱిలోను నింత సంపూర్ణ బాధ్యతను వహించినవారు మాత్రము లేరని చెప్పవచ్చును.

ఇట్టి మహాగుణఖని - శ్రీకృష్ణరాయనిఁ బుట్టుక నుండి సాకి, సంతరించి, ప్రాణాపాయములనుండి తప్పించి యింతటి వానిగాఁ జేసిన తిమ్మరుసు—కృష్ణరాయని పుత్రుని జంపించెననియు నంతటి వివేకనిధి - తండ్రికన్నఁ బూజ్య భావమున నారాధించిన పరమభక్తుఁడు నగు శ్రీకృష్ణరా యలు తిమ్మరుసు కన్నులు పీఁకించెననియు, నెట్లు ప్రథ పుట్టినదో కాని. వారిరువురి జీవితములను బరిశీలించిన వారి కందేదియు నమ్మఁదగినది కాదని వేఱుగఁ జెప్పఁబనిలేదు.

తిమ్మరుసు మహామంత్రివరా! నీ వాంధ్ర సామ్రా జ్యమునకుఁ జేసిన సేవవలని ఋణము నెన్నిజన్మములకైన నెట్లీఁగఁ గలము!

లఘుటీక

చాణక్యుఁడు

అధీతి = అధ్యయనము; చదువుకొనుట
అభ్యుదయము = శుభోదయము, సంపద్వృద్ధి
ఆత్మప్రత్యయము = తనపైని విశ్వాసము
ఆయోధనము = యుద్ధము
ఆస్యము = ముఖము
ఆలము = యుద్ధము
ఇంగితము = అభిప్రాయము
ఉదాసీనుఁడు = తగులము లేనివాఁడు
ఉద్వేజనీయము = వెఱపుగలిగించునది
ఎఱఁగు = నమస్కరించు
ఒరపురాయి = రాచు (సానబట్టు) రాయి
ఔన్నత్యము = ఉన్నతభావము
కుతపకాలము = మధ్యాహ్నము తిరుగువేళ
చలపాది = మాత్సర్యశీలుఁడు
తోరణము = బహిర్ద్వారము
దబ్బఱ = బొంకు
దౌష్ట్యము = దుష్టభావము
నాందీప్రస్తావము = నాటకారంభ మంగళప్రస్తావన
నిరంకుశము = అడ్డము లేనిది
నిర్వేదము = నిరాశ చేసికొనుట
నిశితముగ = పవిమిన్నగ
నిష్కంటకము = శత్రువులు లేనిది
నిష్ణాత = నేర్పరి
నైపుణ్యము = నేర్పరితనము
పిడివాదము = మూర్ఖవాదము
పౌరుషము = పురుషప్రయత్నము

ప్రవిదారణము = యుద్ధము
బీభత్సము = అసహ్య కరమైనది
బ్రాహ్మణబ్రువుఁడు = కపట విప్రుఁడు
భాగధేయము = అదృష్టము; భాగ్యము
మంత్రనములు = రహస్యాలోచనములు
మేషయుద్ధము = బూటకపు యుద్ధము
యతో ధర్మ స్తతో జయః = ధర్మమున్నచోట జయము కలుగును
రోదము = వదరు
రౌరవము = నరక భేదము
అగ్గపట్టు = ముట్టడించి పట్టుకొను
లౌకికములు = ప్రాపంచికములు
వాలకము = వేషము
వాహిని = సేన
వైమనస్యము = స్నేహభంగము
శలభము = మిడుత
శతఘ్నులు = ఫిరంగులు
సుడిసన్న = ప్రసిద్ధిచెందిన
సర్వంకషము = అన్నిటియందుఁ జొరవగలది
సర్వంసహా = భూమి
సావధానము = హెచ్చరికతోఁ గూడినది
స్థైర్యము = స్థిరభావము
స్నాతకోపదేశికుఁడు = విద్యాంతమున గురువుచే నుపదేశింపఁ బడినవాఁడు
సౌజన్యము = సుజనభావము
సౌరభ్యము = సువాసన గుణము

యుగంధరుఁడు

అగోచరములు = గోచరము కానివి
అడితిదారులు = తరుగు (కమీషను) తీసికొని వ్యాపారము చేయువారు

అధృష్యుఁడు	=	చేరశక్యము గానివాఁడు
అపౌరుషేయత	=	అమానవ నిర్మాణత
అభిగమ్యుఁడు	=	పొందఁ దగినవాఁడు
అభినవబ్రహ్మభవసృష్టి	=	నూతన బ్రహ్మసృష్టి
ఆనవాళ్లు	=	గురుతులు
ఐతిహాసికములు	=	ఇతిహాససంబంధమైనవి
కన్నుఁగుట్టు	=	ఈర్ష్య వహించు
కారణజన్ముఁడు	=	నిమిత్తజన్మమునందినవాఁడు
క్రూరసత్త్వములు	=	క్రూర మృగములు
నానుడులు	=	సామెతలు
నాయకమణి	=	మధ్యనుండు రత్నము
నిర్వహణసంధి	=	నాటక కథాంత ఘట్టము
పరిణతి	=	పరిణామము
ప్రాచీనత	=	పూర్వపుఁ దనము
ప్రథ	=	ప్రఖ్యాతి; పుకారు
ప్రావీణ్యము	=	నేర్పరితనము
మకాము	=	విడిది
మననము	=	చింతన
మృగయాపరిశ్రాంతుఁడు	=	వేఁటలో నలసినవాఁడు
యాదృచ్ఛికము	=	తనకుఁ దాన కలిగినది
వైచిత్ర్యము	=	విచిత్రభావము
వైదగ్ధ్యము	=	పాండిత్యము

తిమ్మరుసు

అకించనులు	=	దరిద్రులు
అదను	=	సమయము
ఆక్రాంతములు	=	చెవివలకుఁ గొనఁబడినవి
ఆగర్భశ్రీమంతులు	=	పుట్టకముందునుండి ధనవంతులు
ఆదమఱచి	=	నిశ్చింతగా
ఆవిర్భవించెను	=	ఉదయించెను

| త్రి త్రయము

= తేల్చఁబడునది

= తీర్చుకొను

ఉత్ప్రేక్షాతిశయోక్తులు = ఊహాకల్పితములు; ఎక్కువగా చెప్పఁబడినవి

కరతలామలకము = చేతిలోని ఉసిరికకాయ

క్లిష్టసమస్య = చిక్కుప్రశ్న

గణకులు = గణితశాస్త్రజ్ఞులు

చ్యుతి = జారిపోవుట

తియ్యనివిలుకాఁడు = మన్మథుఁడు

దళవాయి = సేనాని

దివంగతుఁడు = చనిపోయినవాఁడు

దివాణము = కొలువు

దుర్వ్యసనము = పానము మొదలగు చెడ్డ అలవాట్లు

నకనకలాడు = కృశించు

పదపడి = మఱియు, తరువాత

ప్రత్యర్థి = శత్రువు

బుగ్గిచేసి : భస్మము చేసి

బొక్కసము = కోశము

భావగాంభీర్యము = తలఁపు లోఁతుపాఁతు

మనఃపరివర్తనము = మనసు మార్పు

మిష = నెపము

మూలకందము = మొదటి కారణము

యాథార్థ్యము = యథార్థభావము

లేకరులు = వ్రాయసకాండ్రు

వలసపోవు = దేశము విడిచిపోవు

విప్లవము = దేశోపద్రవము

వేదవాక్యము = మాఱుపలుకక మన్నింపఁదగినమా

సమీకరణము = ఒకచోఁ గూర్చు

సింహస్వప్నము = ఆపాతభీతిప్రదము

సౌశీల్యము = సుశీలత్వము

14145